

Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις

Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου

Εισαγωγή

Η ιστορία των γυναικών/φύλου χαρακτηρίζεται πλέον ως ένα αυτόνομο ιστοριογραφικό πεδίο. Η ιστορία της συγκρότησης του πεδίου έχει γραφτεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, ήδη από τη δεκαετία του 1970, και από διαφορετικές οπτικές γωνίες, είτε προτάσσοντας την ανάγκη για μετατόπιση της οπτικής είτε αποτιμώντας τη συμβολή της στην αλλαγή του ιστοριογραφικού παραδείγματος είτε εστιάζοντας στις θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών μελετών τόσο σε εθνικό πλαίσιο (Hall 1992, Jordanova 2003) όσο και σε ευρύτερο, παραμένοντας όμως σε μεγάλο βαθμό δυτικοκεντρική (Scott 1996, Hall 1996). Αυτή η μελέτη δεν χαρακτηρίζεται από μια γραμμική και εξελικτική πορεία «από την ιστορία των γυναικών στην ιστορία του φύλου» αλλά εστιάζει περισσότερο στις θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις που αναδεικνύουν την πολλαπλότητα παρά τον ενιαίο χαρακτήρα του πεδίου και το διεπιστημονικό χαρακτήρα των κεντρικών επιστημολογικών ζητημάτων, όρων και εννοιών που απασχολούν την ιστορία του φύλου, καθώς και στις οπτικές που έχουν προκαλέσει μετασχηματισμούς στο ιστοριογραφικό παράδειγμα και πρακτική. Η ονομασία του πεδίου, «ιστορία των γυναικών», «ιστορία του φύλου», «φεμινιστική ιστορία», αντικατοπτρίζει τις διαφορετικές οπτικές και αφετηρίες των ερευνητριών/τών, τη σχέση του φεμινιστικού κινήματος με τη διαμόρφωση του πεδίου, καθώς και τις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις. Η διαμάχη αυτή αφορά κεντρικά επιστημολογικά ζητήματα της ιστορίας του φύλου: την εννοιολόγηση της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου, το ζήτημα της ισότητας και της διαφοράς, την διάκριση εμπειρίας και λόγου, την κριτική στην κατηγορία «γυναίκα»/«γυναίκες» ως βάση πολιτικών διεκδικήσεων. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις των παραπάνω ζητημάτων συνιστούν επιστημολογικές διαφορές που διαπερνούν την ιστοριογραφία των γυναικών και του φύλου και δεν συνιστούν μια εξελικτική πορεία.

Οι θεματικές ενότητες δεν ακολουθούν τις παραδοσιακές διακρίσεις της ιστοριογραφίας (οικονομική, κοινωνική, πολιτική ιστορία) καθώς, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω, η ιστορία του φύλου διαρρηγνύει τα στεγανά των γνωστικών πεδίων και φέρνει

στο προσκήνιο την συμβατικότητα τους, τις πολιτικές και τις ιεραρχίες που τα διαμόρφωσαν. Επίσης, πεδία που θεωρούνταν περιφερειακά, όπως η ιστορία του σώματος και της επιστήμης, είχαν καθοριστική συμβολή στην θεωρητική, μεθοδολογική και ερμηνευτική επεξεργασία του φύλου (Jordanova ό.π.). Οι θεματικές ενότητες αφορούν τα αναλυτικά πλαίσια της μελέτης του φύλου (ισότητα/διαφορά, δημόσιο/ιδιωτικό, εννοιολόγηση του φύλου, το ζήτημα της ταυτότητας και της εμπειρίας) και τα πεδία στα οποία η χρήση της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου και η διαπλοκή της με άλλες κατηγορίες μετασχηματίζουν την ιστοριογραφία (αποικιοκρατία, ανδρικότητα, ιστορία του σώματος, ιστορία της επιστήμης, ιστορία της εργασίας).

Για τις ερευνήτριες που προκρίνουν την ονομασία «ιστορία γυναικών» η αντικατάσταση της ιστορίας των γυναικών από την ιστορία του φύλου αποτελεί πολιτικό ζήτημα και εστιάζουν στις πολιτικές προεκτάσεις και συνέπειές της. Οι ερευνήτριες που αντιτίθενται στην αντικατάσταση της «ιστορία των γυναικών» από την «ιστορία του φύλου» θεωρούν ότι ο όρος φύλο είναι αποτέλεσμα της προσπάθειας νομιμοποίησης του πεδίου μέσω της χρήσης ενός υποτιθέμενα ουδέτερου όρου που δεν φέρει τις πολιτικές σημασιοδοτήσεις του όρου «γυναίκα».

Πράγματι σε πολλές περιπτώσεις ο όρος φύλο έχει χρησιμοποιηθεί απλώς περιγραφικά και ταυτίζεται στην πραγματικότητα με τις γυναίκες ή για να δηλώσει οτιδήποτε αφορά τις «γυναίκες» και το «φύλο» παραμένοντας σημασιολογικά κενός ή πολιτισμικά ακατανόητος. Υποστηρίζεται ότι η κατάργηση του όρου «γυναίκες» οδηγεί στην αποπολιτικοποίηση και στην απομάκρυνση από το φεμινισμό υπονοώντας ότι έχει επιτευχθεί η ισότητα των γυναικών και έχουν αναγνωριστεί τα δικαιώματά τους (Griffin 2002). Μια ιστορία των γυναικών είναι αδιανόητη χωρίς το ιστορικό καθήκον που θέτει η φεμινιστική παράδοση, να μελετήσει δηλαδή την καταπίεση των γυναικών στο παρελθόν και να κατανοήσει τους τρόπους με τους οποίους επιβλήθηκε (Μπένετ 1996). Επομένως, η απαλοιφή του όρου γυναίκες συνιστά υποχώρηση στην πολιτική δυναμική του φεμινιστικού κινήματος και οδηγεί στη διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ του κινήματος και της επιστημονικής κοινότητας. Η κριτική αυτή επεκτείνεται και στη μελέτη των ανδρών και της ανδρικότητας η οποία θεωρείται ότι επαναφέρει τους άνδρες ως κεντρικά υποκείμενα της ιστορίας.

Η ιστορία του φύλου συνδέεται με το μεταδομιστικό ρεύμα της φεμινιστικής θεωρίας, το οποίο, μέσα στο πλαίσιο της κριτικής της έννοιας του Δυτικού υποκειμένου ως αυτόνομου, ενιαίου και έλλογου, θέτει σε αμφισβήτηση τη σταθερότητα της κατηγορίας «γυναίκες» και αναζητά να την ιστοριοποιήσει. Η κριτική στην οικουμενικότητα και στην οργάνωση του κόσμου μέσα από διχοτομικές ιεραρχικές αντιθέσεις έκανε ορατό ότι τα νόμιμα υποκείμενα

της ιστορικής γραφής ήταν οι λευκοί άνδρες που αντιπροσώπευαν την οικουμενικότητα σε αντίθεση με τις γυναίκες, τους μαύρους, την εργατική τάξη που αντιπροσώπευαν την μερικότητα και την ιδιαιτερότητα. Το πεδίο των γυναικείων σπουδών αντιπροσώπευε την ιδιαιτερότητα σε σχέση με την οικουμενικότητα (Scott 1996). Ο ρόλος του φύλου, των αναπαραστάσεων της ανδρικότητας και της θηλυκότητας, στην οργάνωση των σχέσεων εξουσίας φωτίζει τη διαμόρφωση της έμφυλης ανισότητας σε πεδία στα οποία οι γυναίκες και οι άνδρες δεν είναι ορατοί και τη διαπλοκή της με την ταξική και φυλετική ανισότητα, αποκαλύπτοντας τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνουν το ίδιο το ιστοριογραφικό αφήγημα.

Επιλογή βιβλιογραφίας

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 20ού αιώνα η ιστορία του φύλου γνώρισε μια αλματώδη ανάπτυξη. Οι αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα σηματοδοτούνται από έναν χωρίς προηγούμενο πολλαπλασιασμό των μελετών. Η βιβλιογραφία που αφορά τη μελέτη των γυναικών και του φύλου στην ιστοριογραφία της πρώιμης, νεώτερης και σύγχρονης εποχής εκτείνεται πλέον σε χιλιάδες τίτλους. Αυτή η μελέτη επιχειρεί να καλύψει ένα ευρύ φάσμα προσεγγίσεων και γεωγραφικών περιοχών εστιάζοντας στην παραγωγή των τελευταίων είκοσι χρόνων, δίνοντας όμως μεγαλύτερη έμφαση στην τελευταία δεκαετία του εικοστού αιώνα και στις αρχές του εικοστού πρώτου. Ένα από τα κριτήρια για την επιλογή των τίτλων ήταν οι μελέτες οι οποίες αναπτύσσουν νέες αναλυτικές προσεγγίσεις και εισάγουν νέα μεθοδολογικά εργαλεία στη μελέτη του παρελθόντος, αντιπροσωπεύουν τα διαφορετικά πεδία της ιστοριογραφίας, συνεισφέρουν στην ανανέωση του πεδίου (διεπιστημονικές και συγκριτικές) και ανοίγουν νέες προοπτικές για περαιτέρω έρευνα. Η έμφαση στην ευρωπαϊκή και αμερικανική ιστορία αντικατοπτρίζει σε κάποιο βαθμό την ανάπτυξη της ιστορίας των γυναικών και του φύλου σε αυτές τις γεωγραφικές περιοχές και τις συνθήκες στην ακαδημία και στην κοινωνία που καθόρισαν αυτή την ανάπτυξη και επομένως τις ανισότητες (γλωσσικές, θεσμικές και πολιτικές) που καθόρισαν την διάδοσή τους. Υπάρχουν βέβαια σημαντικές ανισότητες στην ιστοριογραφική παραγωγή και ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες. Η ιστορία του φύλου έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα στη Μεγάλη Βρετανία, τη Βόρεια Αμερική, την Αυστραλία και την Ινδία, ενώ στην Ανατολική Ευρώπη και στη Ρωσία αποτέλεσε πεδίο μελέτης σχετικά πρόσφατα. Η παρουσία Αφρικανών ιστορικών στα πανεπιστήμια της Δύσης σήμανε και την διευκόλυνση της πρόσβασής της παραγωγής στα αγγλόφωνα επιστημονικά περιοδικά και εκδόσεις την τελευταία δεκαετία. Περιοδικά όπως το *Gender and History* αφοσιωμένα σε μια διεθνή οπτική συμπεριέλαβαν άρθρα ανεξάρτητα από τη γλώσσα στην οποία ήταν γραμμένα και έφεραν στο προσκήνιο εντελώς άγνωστες πτυχές της ιστορίας των

γυναικών αλλά και μελέτες που έθεσαν σε κριτική αναλυτικές κατηγορίες της ιστορίας του φύλου που θεωρούνταν ότι είχαν καθολική ισχύ.

Οι πηγές από τις οποίες άντλησα τη βιβλιογραφία ήταν τα αγγλόφωνα και γαλλόφωνα ειδικευμένα περιοδικά (*Journal of Women's History, Gender and History, Women's History Review, Clio*), βιβλιοκρισίες, βάσεις δεδομένων και κόμβοι στο διαδίκτυο, βιβλιογραφικές εκδόσεις και μελέτες που αποτελούν κριτική θεώρηση της ιστορίας των γυναικών και του φύλου.

Ο κόμβος *NIKK* για τη Δανία, Φιλανδία, Ισλανδία, Νορβηγία, Σουηδία περιέχει πληροφορίες για τις Γυναικείες Σπουδές και την Έρευνα για το Φύλο και στις πέντε χώρες, τα τοπικά φεμινιστικά ερευνητικά κέντρα, ενώσεις, οργανισμούς, βιβλιοθήκες και βάσεις δεδομένων (www.nikk.uio.no).

Οι εκδόσεις του δικτύου ATHENA (Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe) με τον τίτλο *The Making of European Women's Studies*, τόμοι 4, (τομ. 1, 2000, τομ. 2-3, 2001, τομ. 4, 2002) συγκεντρώνουν μελέτες που αφορούν τα προγράμματα σπουδών και τα ερευνητικά αντικείμενα των Σπουδών του Φύλου και των Γυναικείων Σπουδών στην Ευρώπη αλλά και σε άλλες περιοχές (στις Σκανδιναβικές χώρες (τομ. 2, 2001), στη Μεσόγειο (ό.π.), στα Βαλκάνια (τομ. 3, 2001), στη Λατινική Αμερική (τομ. 4, 2002) τα ιδρύματα στα οποία διεξάγεται η έρευνα, τη θεσμική οργάνωση των σπουδών του φύλου, την ερευνητική πολιτική, τα ερευνητικά προγράμματα, καθώς και θεωρητικές και μεθοδολογικές τοποθετήσεις πάνω σε θέματα φυλής, εθνότητας, τεχνολογίας. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στη φεμινιστική ορολογία, στη μετάφραση και τη μεταφρασιμότητα δηλαδή των όρων, και κυρίως των όρων *sex/gender*, στις διαφορετικές χώρες της Ευρώπης. Εξετάζονται τα ιστορικά και θεωρητικά ζητήματα που σχετίζονται με τη διαμόρφωση και τη μετάφραση των όρων, η πολιτισμική κατανόηση, καθώς και οι πολιτικές διαστάσεις που ενυπάρχουν στην επιλογή των όρων.

Η συγκρότηση του πεδίου της ιστορίας των γυναικών

Η ανάσυρση των γυναικών από την περιφρόνηση της ιστορίας δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα από την ανάπτυξη των κοινωνικών κινημάτων της δεκαετίας του 1960 και, ιδιαίτερα, από το φεμινιστικό κίνημα. Η ιστορία των γυναικών αναδύθηκε μέσα από το πολιτικό πρόταγμα της κατάργησης της ανισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών και της αναγνώρισής τους ως ενεργών υποκειμένων. Το ζήτημα της ισότητας και της διαφοράς κεντρικά στο φεμινιστικό κίνημα, έγιναν εξίσου κεντρικά και στη μελέτη του παρελθόντος. Μέσα στο πολιτικό πλαίσιο της ανάδυσης νέων υποκειμένων, γυναικών, εργατών, και

μαύρων, η ιστορία των γυναικών ζητούσε να αναδείξει τις γυναίκες ως υποκείμενα της ιστορίας και ως υποκείμενα της ιστορικής αφήγησης. Οι φεμινίστριες ιστορικοί υποστήριξαν ότι γυναίκες ήταν αόρατες στην ιστοριογραφία, όχι όμως και την ιστορία, όπως άλλωστε δηλώνουν και οι τίτλοι δύο πρωτοπόρων βιβλίων στην ιστορία των γυναικών (Rowbotham 1972, Koonz και Bridenthal 1977). Η ενσωμάτωση των γυναικών στην ιστορική αφήγηση πραγματοποιούνταν μέσα από διαφορετικές οπτικές και πολιτικά προτάγματα αλλά και σε σχέση με τις ιστοριογραφικές παραδόσεις της κάθε χώρας.

Η ανίχνευση της παρουσίας των γυναικών στην πολιτική και η συμμετοχή τους σε μείζονες πολιτικές ανακατατάξεις λειτουργούσε ως επιχείρημα που νομιμοποιούσε το αίτημά των φεμινιστριών για συμμετοχή στην πολιτική. Η ένταξη των γυναικών στο πλαίσιο της παραδοσιακής ιστοριογραφίας (οικονομική ιστορία, διπλωματική ιστορία, συνταγματική ιστορία, πολιτική ιστορία) είχε σαν στόχο της να αναδείξει γυναικείες μορφές που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην σφαίρα της πολιτικής αλλά ταυτόχρονα αποδείκνυε ότι οι γυναίκες είχαν ιστορία. Η συμμετοχή τους στην πολιτική, στα στρατιωτικά κατορθώματα και στα κινήματα, τομείς που θεωρούνταν ότι συνιστούν την «καθαυτό» ιστορία, δικαίωσε, νομιμοποιούσε και ενδυνάμωνε το αίτημα της γυναικείας χειραφέτησης. Σε αυτή την περίπτωση η ιστορία ταυτιζόταν με υψηλή πολιτική, τα στρατιωτικά κατορθώματα, τις μεγάλες επαναστάσεις και τις μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που αντανάκλωνταν στην περιοδολόγηση. Αυτή η ιστορία ήταν σε μεγάλο βαθμό μια ιστορία των εξαιρέσεων. Κατασκεύαζε μια γενεαλογία γυναικών με πολιτική δράση που ξεκινούσε από το παρόν και εκτεινόταν βαθιά στο παρελθόν.

Η προσπάθεια να γίνουν ορατές οι γυναίκες στην ιστορία οδήγησε στην συγγραφή μιας «ιστορίας γένους θηλυκού», όπως εύστοχα αποδίδουν η Έφη Αβδελά και η Αγγέλικα Ψαρρά (1996) τον όρο *her-story*, που αποτελούσε την αντίστιξη της *his-story*, και δήλωνε ότι η ιστορία ενώ εμφανιζόταν ως οικουμενική απέκλειε στην ουσία το μισό της ανθρωπότητας. Αυτό το ιστοριογραφικό ρεύμα της ιστορίας των γυναικών, σύμφωνα με την ταξινόμηση της Τζόουν Σκοτ (Scott 1988) αναπτύχθηκε κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες τη δεκαετία του 1970 και αφορούσε κυρίως τη συμμετοχή των γυναικών στα πολιτικά κινήματα, και ιδιαίτερα τα κινήματα για τη γυναικεία ψήφο, τις απαρχές του φεμινισμού στα κινήματα του ριζοσπαστικού και ουτοπικού σοσιαλισμού, στη φιλανθρωπία, στην δημόσια υγεία, στην κατάργηση της παιδικής εργασίας, στην ίδρυση σωματείων, στην προώθηση και εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας και στην διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής. Η ενσωμάτωση των γυναικών στην ιστορία υποδήλωνε την αναζήτηση μιας συνέχειας ανάμεσα στη ζωή των γυναικών που έγραφαν ιστορία και των γυναικών του παρελθόντος και εγκαθίδρυε μια κοινή

και ενιαία ταυτότητα. Η ιστορία αποτελούσε πηγή ταυτότητας, και η σύγχρονη ιστορικός μέσα από την ανασύνθεση του παρελθόντος εμφανιζόταν να αποτελεί προϊόν της ιστορίας που διαμορφώθηκε από την κατηγορία του φύλου (Steedman, 1994b).

Οι φεμινίστριες ιστορικοί έθεσαν ως στόχο του να ερευνήσουν την επίδραση των σημαντικών κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών στην ζωή των γυναικών στην προσπάθεια να ερμηνεύσουν την θέση των γυναικών και τις αιτίες της γυναικείας καταπίεσης (Rowbotham 1972). Το ερώτημα τέθηκε με τον επιγραμματικό τρόπο «Υπήρξε Αναγέννηση για τις γυναίκες;» Στην ουσία αυτό το ερώτημα και η απάντησή του, ότι δηλαδή για τις γυναίκες δεν υπήρξε αναγέννηση τουλάχιστον στην Αναγέννηση, έθετε σε αμφισβήτηση τις παραδοσιακές έννοιες περιοδολόγησης και την καθολικότητά τους ως προς τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές και τομές που συνεπάγονταν για το σύνολο του πληθυσμού (Κέλι 1996). Αυτή η αναζήτηση κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι επιπτώσεις των αλλαγών είναι διαφορετικές για το κάθε φύλο και οδήγησε κάποιες φεμινίστριες να προτείνουν μία χωριστή περιοδολόγηση που θα στηριζόταν στις σημαντικές καμπές της ιστορίας των γυναικών, όπως η μητρότητα, η αντισύλληψη κλπ.

Στο σουηδικό πλαίσιο, το φεμινιστικό κίνημα και η έρευνα είχαν απορροφηθεί από την έννοια της ισότητας και τα ερωτήματα που απασχολούσαν τις μελέτες για τις γυναίκες υπαγορεύονταν από τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις και σε μεγάλο βαθμό αποτελούσαν μέρος τους. Η σύγχρονη φεμινιστική κριτική αμφισβήτησε την χρησιμότητα της απορρόφησης των μελετών για τη θέση των γυναικών στην κοινωνία από την έννοια της ισότητας ως πολιτικού στόχου και έθεσε σε προβληματισμό τους ίδιους τους πολιτικούς όρους με τους οποίους γίνονταν κατανοητές οι έμφυλες σχέσεις. Η έρευνα βασιζόταν σε εμπειρικές μελέτες που προσπαθούσαν να σταθμίσουν την επιρροή των πολιτικών μεταρρυθμίσεων στους έμφυλους ρόλους στην οικογένεια και στις δομές της απασχόλησης της σουηδικής κοινωνίας. Η συζήτηση επικεντρώθηκε στους «ρόλους των φύλων» και στην αναγνώριση δομικών χαρακτηριστικών που καθόριζαν την συμμετοχή των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Το ζήτημα της κοινωνικής διαμόρφωσης της θηλυκότητας και της ανδρικότητας και των διαφορετικών προτύπων κοινωνικοποίησης για τους άνδρες και τις γυναίκες αποτέλεσαν τους βασικούς άξονες της έρευνας. Η έννοια του ρόλου των φύλων απέκτησε την ισχύ «επιστημονικής αλήθειας». (Lundqvist 1999:588).

Η ανάδυση της νέας κοινωνικής ιστορίας τις δεκαετίες του 1970 και 1980 σηματοδότησαν μια διαφορετική οπτική στην ιστορία των γυναικών. Η ιστορία των καθημερινών ανθρώπων, των γυναικών, της οικογένειας, των μορφών κοινωνικής διαμαρτυρίας, η εργατική ιστορία αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου πολιτικού

προγράμματος, της ενσωμάτωσης των «χαμένων» ιστοριών στην ιστορική αφήγηση. Την δεκαετία του 1970 στη Βρετανία η ιστορία των γυναικών διδασκόταν μέσα και έξω από τα πανεπιστήμια με σκοπό την αφύπνιση συνειδήσεων, για τον ίδιο σκοπό που η προφορική ιστορία και η ιστορία του εργατικού κινήματος διδασκόταν στην «εκτός των τειχών» εκπαίδευση (Steedman 1994). Στόχος ήταν αυτές οι νέες ιστορίες να σταθούν αντιμέτωπες με τις θεωρίες με τις οποίες «ζούσαν» και ερμήνευαν το παρελθόν οι ιστορικοί, αντιπαραθέτοντας την εμπειρία της τάξης και την εμπειρία του φύλου.

Η συνάρθρωση του φεμινιστικού κινήματος με το σοσιαλιστικό κίνημα στην Βρετανία τοποθέτησε το ζήτημα της διαμόρφωσης της τάξης και της ταξικής συνείδησης στον πυρήνα της ιστορίας των γυναικών. Η ιστορία «από τα κάτω», που έθεσε ως στόχο την σωτηρία των υποκειμένων της εργατικής τάξης από την περιφρόνηση της ιστορίας, αποτέλεσε το πλαίσιο για την ανάσυρση και την αναγνώριση των εμπειριών των γυναικών που είχαν αποσιωπηθεί από την ιστορική αφήγηση. Οι ιστορικοί ανέδειξαν τη συμμετοχή των γυναικών στην οικονομική ζωή, στις συλλογικές διαμαρτυρίες, στην διαμόρφωση της εργατικής κουλτούρας και πολιτικής. Πολλές έρευνες εστίασαν στο ρόλο του γυναικείου εργατικού δυναμικού στην επέκταση της διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής στα εργοστάσια και στα εργαστήρια, στη σχέση μεταξύ της εργασίας και της οικογένειας, στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στην οικιακή βιοτεχνία και στις αλλαγές του οικονομικού ρόλου τους με την κατάρρευσή της.

Η εμπειρία αποτελούσε για το φεμινιστικό κίνημα το υπόβαθρο της γυναικείας ταυτότητας, τη βάση πάνω στην οποία εδραζόταν η συλλογικότητά τους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η προφορική ιστορία θεωρήθηκε η τεχνολογία της ανάσυρσης της φωνής των υποκειμένων που είχαν αποκλειστεί από την ιστορική αφήγηση. Πρόσφερε μια χωρίς προηγούμενο γνώση για τις εμπειρίες των γυναικών στην οικογένεια, στην εργασία, για τη συμμετοχή τους σε άτυπες μορφές εργασίας, για την ανατροφή των παιδιών.

Η εμπειρική προσέγγιση της κοινωνικής ιστορίας (που δεν κατονομάζεται η ίδια ως τέτοια) δεν έθετε σε κριτική το πλαίσιο ανάλυσης της κοινωνικής ιστορίας και τις κατηγορίες της, όπως την έννοια του εργάτη, της τάξης, του μισθού, της ειδίκευσης. Ανάλογα, ενώ η προφορική ιστορία έθεσε ευρύτερα ζητήματα αναφορικά με την χρήση και τη συγκρότηση των πηγών, την έννοια της αντικειμενικότητας και την ερμηνεία τους, αλλά και την αναγνώριση του ερευνητικού αντικειμένου ως ενεργού υποκειμένου, οι προφορικές μαρτυρίες αντιμετώπιζονταν σαν να αντανakλούν τις εμπειρίες των γυναικών οι οποίες ανασύρονται από την μνήμη. Η γυναικεία ταυτότητα, που έχει τη βάση της σε μια κοινή εμπειρία, θεωρήθηκε ότι αποτελούσε από μόνη της ικανή συνθήκη που διασφάλιζε μια

δημοκρατική ιστορία. Η «κοινή εμπειρία της καταπίεσης» θεωρήθηκε προϋπόθεση για την κατανόηση, την ερμηνεία αλλά και τη διαδικασία και την προβληματική της έρευνας. Με την ίδια έννοια η διυποκειμενική σχέση μεταξύ ερευνήτριας και ερευνώμενης αντιμετωπίστηκε σαν μια ισότιμη σχέση μόνο και μόνο γιατί τα δύο υποκείμενα μοιράζονταν μια κοινή εμπειρία, της γυναικείας καταπίεσης, ενώ η μαρτυρία ως αποτέλεσμα της συνάντησης δύο υποκειμένων (Passerini 1987).

Στις Ηνωμένες Πολιτείες ο διαχωρισμός των σφαιρών αποτέλεσε το κεντρικό αναλυτικό πλαίσιο για την ερμηνεία της έμφυλης ανισότητας στην αμερικανική ιστορία και κατηύθυνε την ιστορία των γυναικών στη μελέτη της ιδιωτικής σφαίρας, προνομιακό χώρο για τη μελέτη των γυναικών. Η ανάδυση της ιδεολογίας της οικιακότητας το δέκατο ένατο αιώνα, που όρισε την «πραγματική γυναίκα» ως αγνή, υποτακτική και οικόσιτη, θεωρήθηκε υπεύθυνη για τον περιορισμό των γυναικών στον οικιακό χώρο και τον αποκλεισμό τους από την πολιτική (Cott 1977). Σε άλλες μελέτες υποστηρίζεται ότι η ιδεολογία της οικιακότητας, η οποία αναδύθηκε στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα, χρησιμοποιήθηκε από τις γυναίκες για να αποκτήσουν πρόσβαση στην εκπαίδευση και να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους στο κοινωνικό πεδίο στο όνομα των ιδιαίτερων βιολογικών χαρακτηριστικών τους. Αυτή η δραστηριότητα καθώς και οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ γυναικών και βασίζονταν στην κοινή εμπειρία της καταπίεσης δημιούργησαν μια συνείδηση φύλου που οδήγησε στη γέννηση του φεμινιστικού κινήματος (Βαρίκα 1987).

Η ιδιωτική σφαίρα ως βάση της κοινής ταυτότητας των γυναικών και μιας ξεχωριστής γυναικείας κουλτούρας ενίσχυσε την ιδέα της αδελφότητας. Το έργο της Carroll Smith-Rosenberg (1983) για τις φίλιες των γυναικών το δέκατο ένατο αιώνα αντιμετώπισε την ιδιωτική σφαίρα ως το χώρο όπου αναπτύχθηκε ένας πολιτισμός γυναικών που βασιζόταν σε ισχυρούς συναισθηματικούς και διανοητικούς δεσμούς των λευκών γυναικών των μεσαίων στρωμάτων. Χρησιμοποιώντας πηγές όπως τα ημερολόγια και η αλληλογραφία, η Rosenberg υποστήριξε ότι οι «ομοκοινωνικοί δεσμοί» του δεκάτου ενάτου αιώνα επέτρεψαν στις γυναίκες να μοιραστούν τις εμπειρίες τους και αμφισβήτησε τις αντιλήψεις για τον πουριτανισμό της βικτοριανής εποχής.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, οι μαύρες φεμινίστριες αντιστρατεύτηκαν κάθε έννοια αδελφότητας και υποστήριξαν ότι η ιστορία των γυναικών πάσχει από την ίδια αμνησία με την ιστορία που γραφόταν από τους άνδρες καθώς εξακολουθούσε να μην αναγνωρίζει ότι οι λευκές γυναίκες επωφελήθηκαν από την καταπίεση των μαύρων γυναικών (Hewitt 1985). Η ιστορία των γυναικών συνεχίζει να συσκοτίζει και να αναπαράγει τις ανισότητες μεταξύ των γυναικών ενώ έχει αποτύχει να ενσωματώσει τη φυλή και τις σχέσεις

εξουσίας μεταξύ των γυναικών στην οπτική της (Lorde 1984). Έθεσαν επίσης σε κριτική την καθολικότητα της κατηγορίας του διαχωρισμού των σφαιρών υποστηρίζοντας ότι δεν έχει ευρετική αξία για την ιστορία άλλων τάξεων και για την ιστορία των μαύρων γυναικών καθώς δεν σχετίζεται με την εμπειρία τους και την οργάνωση των οικογενειακών σχέσεων. Οι λευκές φεμινίστριες ιστορικοί παρουσίαζαν ως οικουμενικό ένα μοντέλο που αφορούσε τους λευκούς αστούς, άνδρες και γυναίκες, δείχνοντας ότι η ιστορία των γυναικών διαπερνούνταν από τις ίδιες ρατσιστικές αντιλήψεις όπως και η ιστορία των ανδρών. Η αμφισβήτηση του «οικιακού φεμινισμού» και του «πολιτισμού των γυναικών» έγινε επίσης στη βάση της απουσίας της πολιτικής από τα αναλυτικά αυτά σχήματα, επειδή αγνοούσε την εμπειρία άλλων κοινωνικών τάξεων αλλά και επειδή χρησιμοποιούσε κανονιστικά κείμενα ως αποδείξεις για την ύπαρξη των χωριστών σφαιρών. (DuBois, Lerner κ.ά. 1980, Hewitt ό.π.).

Η έρευνα στη Γαλλία εστίασε στη μελέτη του σώματος, της σεξουαλικότητας, της μητρότητας και των επαγγελμάτων που προσιδιάζουν στη «γυναικεία φύση», διαμορφώνοντας μια έννοια «πολιτισμού των γυναικών» που τόνιζε τη συμπληρωματικότητα των ρόλων των φύλων. Η κοινωνική ζωή παρουσιαζόταν οργανωμένη σε δύο πόλους φαινομενικά ισοδύναμους. Τα δύο φύλα ασκούσαν διαφορετικά καθήκοντα και επομένως είχαν διαφορετικές εξουσίες. Η εξουσία των γυναικών στον οικιακό χώρο εμφανιζόταν ισοδύναμη με την ανδρική χωρίς να αναγνωρίζει ότι η κατανομή των καθηκόντων ενσωματωνόταν σε ένα σύστημα ιεραρχικών αξιών που σημασιοδοτούσε τις εργασίες των γυναικών ως υποδεέστερες.

Η σημαντικότερη κριτική στη θεώρηση των «γυναικείων κόσμων» και των ρόλων των φύλων αφορούσε τη θετική σημασιοδότηση του «αιώνιου θηλυκού» και την υποστασιοποίηση των σφαιρών (Perrot 1987), την έμφαση στους κανονιστικούς λόγους χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικές πρακτικές και οι μορφές αντίστασης. Κυρίως, όμως, εστίαζε στην ανάγκη να γίνει κατανοητό ότι ο «πολιτισμός των γυναικών» παράγεται μέσα στο σύστημα σχέσεων ανισότητας και ότι αποτελεί μέρος της συγκρότησης της έμφυλης ανισότητας (Βολντμάν κ.ά. 1997). Η θέση αυτή σηματοδότησε μια νέα μετατόπιση της οπτικής της ιστορίας των γυναικών προς το φύλο ως ένα σύστημα σχέσεων ανισότητας.

Η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική θέση των γυναικών και στην ενσωμάτωσή τους στο σύστημα συγγένειας ανέδειξε το σύστημα συγγένειας σε προνομιακό χώρο μελέτης των γυναικών, πράγμα που μαρτυρεί την επίδραση της ανθρωπολογίας στην ιστορία των γυναικών. Η ανάλυση των πατρογραμμικών δομών, το ζήτημα της προίκας, οι κανόνες καταγωγής και διαμονής μετά το γάμο καταδεικνύουν τον έλεγχο των γυναικών και κυρίως της γυναικείας σεξουαλικότητας. Χρησιμοποιήθηκαν πηγές όπως διαθήκες, γαμήλια

συμβόλαια, προικοσύμφωνα αλλά και απομνημονεύματα και ημερολόγια ανδρών. Η έμφαση στις τυπικές δομές της συγγένειας και η μονομέρεια της θέασης θεωρήθηκαν ότι συσκοτίζουν τη σπουδαιότητα άτυπων στοιχείων που ρυθμίζουν τη θέση των γυναικών και αποδεικνύουν ότι η ενσωμάτωσή τους δεν είναι ποτέ πλήρης και χωρίς εντάσεις (Πομάτα 1997). Η κατεύθυνση της έρευνας στα «οικιακά δίκτυα» (Stack 1974) και η εξέταση των οικογενειακών δομών στις οποίες ο ρόλος της μητέρας είναι κεντρικός αναφορικά με τη συμμετοχή τους και την πρόσβασή τους στις αποφάσεις αλλά και το ρόλο τους στη διαχείριση και στο οικογενειακό εισόδημα ήταν αποφασιστικής σημασίας για την ιστορία των γυναικών (Chinn 1988, Roberts 1995). Η ανάλυση των άτυπων γυναικείων δικτύων, προσωπικών, συγγενικών αλλά και των σχέσεων μεταξύ γυναικών στις εργατικές γειτονιές (Ross 1993) ανέδειξε εντελώς άγνωστες όψεις της ζωής των γυναικών και των άτυπων ρόλων τους. Το «δίκτυο σχέσεων» αποτέλεσε εννοιολογικό εργαλείο που επέτρεψε να αναδειχθεί η οικογένεια ως δρών υποκείμενο και όχι ως παθητικός δέκτης εξωτερικών αλλαγών και ρυθμιστικών αρχών από την πλευρά των θεσμών. Επέτρεψε να γίνουν κατανοητές οι στρατηγικές, οι συμπεριφορές, οι σχέσεις εξουσίας μεταξύ των μελών της οικογένειας, η αλληλοδιαπλοκή ατομικών και συλλογικών σχεδίων μέσα στην οικογένεια και των υποκείμενων οικονομικών και συναισθηματικών πολιτικών, η δυναμική ανάμεσα στους θεσμούς και την κοινότητα και ανέδειξε τη συνθετότητα του ιστορικού χρόνου (Hareven 1982, 1991, Χάφτον 2003) αλλά και οδήγησε σε επαναπροσδιορισμό της έννοιας του ατόμου και στην κριτική της διχοτομίας άτομο-κοινωνία. Η μελέτη της θέσης των γυναικών στις φυτείες του αμερικανικού Νότου ανέδειξε τα δίκτυα σχέσεων μεταξύ των γυναικών και την ανάπτυξη δεσμών αλληλεγγύης που στηρίζονταν στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και όχι στο διαχωρισμό των σφαιρών (White 1983). Στην ιταλική ιστοριογραφία οι σχέσεις πατρωνίας (σχέσεις αμοιβαίας υποχρέωσης μεταξύ πελάτη και πάτρωνα) αποτέλεσαν εφαρμογή του μοντέλου του δικτύου σχέσεων και έδειξαν την διάχυση των ορίων μεταξύ πολιτικού/δημόσιου και ιδιωτικού/οικιακού. Οι ερευνήτριες/τές υποστηρίζουν ότι η μελέτη των δικτύων αναδεικνύει χώρους πρωτοβουλίας και ενεργούς παρέμβασης σε συνθήκες υποταγής και απομόνωσης. Το ημερολόγιο, οι δικαστικές καταθέσεις, οι προφορικές μαρτυρίες αποτελούν προνομιακές πηγές για την ανάλυση των άτυπων δικτύων.

Ενώ η προσπάθεια να ανατρέψουν την περιθωριακότητα και την αορατότητα των γυναικών αποτελούσαν τον κεντρικό στόχο για την ιστορία των γυναικών, τα ερωτήματα που τέθηκαν μέσα από την έρευνα οδήγησαν στην αναζήτηση νέων μεθοδολογικών προσεγγίσεων και εννοιολογικών πλαισίων αλλά ταυτόχρονα μετασημάτισαν τις μεθόδους και τις προσεγγίσεις της συμβατικής ιστοριογραφίας, στο πεδίο της κατανόησης της οικογένειας, της

διαδικασίας του οικονομικού μετασχηματισμού και της κατανομής της εξουσίας στις προβιομηχανικές και βιομηχανικές κοινωνίες (Smith-Rosenberg 1986). Η γαλλική εκδοχή της κοινωνικής ιστορίας των γυναικών που αναπτύχθηκε μέσα στην παράδοση των *Annales* χρησιμοποίησε τις μεθόδους και στις νέες τεχνικές της ιστορικής δημογραφίας αλλά παράλληλα έστρεψε τη μελέτη σε πεδία που προηγουμένως δεν είχαν μελετηθεί, όπως η ανάλυση του νοικοκυριού, οι οικογενειακές δομές και μοντέλα, οι σχέσεις γενεών. Ανέδειξαν την πολλαπλότητα των γυναικείων εμπειριών αλλά και τις γυναίκες ως ενεργά υποκείμενα, αναθεωρώντας την ουσιοκρατική και ανιστορική έννοια «γυναίκα» που ταυτιζόταν με τη φυσιολογία.

Από την άλλη πλευρά, η ένταξη των γυναικών στο υπάρχον πλαίσιο της ιστορικής αφήγησης δεν μετασχημάτισε την ανδροκεντρική οπτική της ιστοριογραφίας, αφού η ιστορία των γυναικών λειτουργούσε σαν μια παράλληλη και συμπληρωματική ιστορία. Εστιάζοντας στην εμπειρία των γυναικών και στην ιδιωτική σφαίρα, παρέμεινε περιθωριακή αναπαράγοντας το δυϊσμό οικουμενικότητα- ιδιαιτερότητα. Παράλληλα η ενασχόληση με την επίδραση των κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών και της κατανομής της εξουσίας στις γυναίκες διατήρησε την κεντρικότητα των ανδρικών θεσμών και αποφάσεων στα αναλυτικά τους σχήματα χωρίς να τεθούν σε αμφισβήτηση (Scott ό.π.). Αυτή η διαπίστωση αλλά και η ίδια η πρακτική της ιστορίας των γυναικών, με τη χρήση νέων πηγών αλλά και τη διαφορετική προσέγγιση των ήδη γνωστών στις οποίες οι γυναίκες ήταν παρούσες αλλά είχαν αποσιωπηθεί, οδήγησε στο να αναρωτηθούν μέσα από ποιες πολιτικές οι ιστορικοί απέκλεισαν αυτές τις πηγές και συγκροτήθηκε το ίδιο το ιστοριογραφικό αφήγημα, για τη σχέση μεταξύ της ιστορίας γυναικών και της συνολικής ιστορικής έρευνας (Scott 1996, Βολντμάν 1997). Χρειάζονταν επομένως νέα αναλυτικά εργαλεία για την κατανόηση της έμφυλης ανισότητας και για την ενσωμάτωση των γυναικών στην έννοια της οικουμενικότητας.

Η έννοια του φύλου

Η έννοια του φύλου ως συστήματος άνισων σχέσεων ανάμεσα στα φύλα αποτέλεσε τομή για τη μελέτη του φύλου από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Αν και η έννοια του φύλου χρησιμοποιήθηκε συχνά περιγραφικά για να δηλώσει τις γυναίκες, η χρήση της υποδήλωνε την άρνηση των φεμινιστριών ιστορικών να ερμηνεύσουν την ανισότητα μεταξύ των φύλων με βάση τη βιολογία. Η επεξεργασία της ως αναλυτικής κατηγορίας που θα αμφισβητούσε τις κυρίαρχες έννοιες του γνωστικού πεδίου της ιστορίας πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι φεμινίστριες ιστορικοί αναζητούσαν τα αίτια της γυναικείας καταπίεσης ήταν η πατριαρχία, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, και οι ψυχαναλυτικές ερμηνείες για την δημιουργία της έμφυλης ταυτότητας (Σκοτ 1996). Αναζητούσαν δηλαδή οικουμενικά σχήματα για την ερμηνεία της γυναικείας υποτέλειας. Το φεμινιστικό κίνημα και η φεμινιστική ιστορία ιδιαίτερα στη Μεγάλη Βρετανία αναπτύχθηκαν σε διάλογο με το σοσιαλιστικό κίνημα και το μαρξιστικό παράδειγμα της ιστοριογραφίας. Η Kelly προσπάθησε να μετασχηματίσει το μαρξιστικό μοντέλο αλλά και τις πρώτες απόπειρες των μαρξιστριών φεμινιστριών να ερμηνεύσουν τις ιστορικές εκφάνσεις της πατριαρχίας ως αποτέλεσμα των αλλαγών του τρόπου παραγωγής (Hartmann 1976). Υποστήριξε τη σαφή διάκριση και την ανεξάρτητη ύπαρξη των έμφυλων συστημάτων, θέτοντας παράλληλα το ζήτημα της αλληλεπίδρασης του των οικονομικών και έμφυλων συστημάτων. Παρόλο που η Kelly προσπάθησε να εξετάσει πώς οι σχέσεις των φύλων επιδρούν στους κοινωνικούς σχηματισμούς, η σε τελευταία ανάλυση αναγωγή των έμφυλων σχέσεων ανισότητας στις σχέσεις παραγωγής υποδηλώνει το προβάδισμα της οικονομικής αιτιότητας. Οι τρόποι παραγωγής, όπως η φεουδαρχία, ο καπιταλισμός κλπ. καθόριζαν την κοινωνική θέση των γυναικών, ενώ η οργάνωση της ιδιοκτησίας και της εργασίας διαμόρφωναν τις σχέσεις μεταξύ οικιακού και δημόσιου (Κέλι 1997). Το ερώτημα που θέτει η Judith Bennett (1997:389) «Πώς και γιατί η καταπίεση των γυναικών διήρκεσε τόσο πολύ, και σε τόσα πολλά και διαφορετικά συμφραζόμενα» παραπέμπει με άμεσο τρόπο σε ένα αναλυτικό πλαίσιο που επιδιώκει να έχει διστορική ερμηνευτική αξία. Αυτό το πλαίσιο είναι η πατριαρχία. Η Μπένετ αποσυνδέει την πατριαρχία από την εξουσία του πατέρα και την οικογένεια (Gordon 1988) και υιοθετεί μια ευρύτερη σημασία του όρου, την οποία διατύπωσε η Andrienne Rich για να υποδηλώσει «ένα οικογενειακό-κοινωνικό, ιδεολογικό πολιτικό σύστημα στο οποίο οι άνδρες [...] καθορίζουν το ρόλο που θα έχουν ή δεν θα έχουν οι γυναίκες, σύστημα στο οποίο το θηλυκό είναι παντού υποταγμένο στο αρσενικό» (παρατίθεται στο ίδιο:390). Η Μπένετ ισχυρίζεται ότι πρέπει να δοθεί στην πατριαρχία ιστορικό περιεχόμενο, το θεωρητικό όμως σχήμα προϋποθέτει «μια γενική δομή ανταγωνισμού των φύλων», συμφωνώντας με τη διατύπωση της Sally Alexander και της Barbara Taylor (1981). Η προτεραιότητα που δινόταν στην τάξη και στον τρόπο παραγωγής στη διαπλοκή της με την έμφυλη ανισότητα αντικαταστάθηκε στη μελέτη της Μπένετ από την προτεραιότητα της κυριαρχίας του φύλου στη συνάρθρωσή του με τα οικονομικά συστήματα (Μπένετ ό.π.:400). Αν όμως η πατριαρχία περιγράφει τα συστήματα μέσω των οποίων εγκαθιδρύθηκε η ανώτερη θέση των ανδρών, στη βάση της βρίσκεται μια ουσιοκρατική αντίληψη για την διαφορά των φύλων (Σκοτ 1996a).

Η εννοιολόγηση του φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας αφορά ζητήματα ταυτότητας, υποκειμενικότητας, εμπειρίας που διασχίζουν την φεμινιστική θεωρία ενώ η προσέγγισή τους εκφράζει διαφορετικά αναλυτικά πλαίσια. Η επεξεργασία του φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας από την Τζόουν Σκοτ θεμελιώνεται στη άρρηκτη σχέση δύο επιπέδων ανάλυσης: του φύλου ως συστατικού στοιχείου των κοινωνικών σχέσεων, που στηρίζεται στις αντιληπτές διαφορές ανάμεσα στα φύλα, και του φύλου ως πρωταρχικού τρόπου νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας (Σκοτ 1997).

Στο πρώτο σκέλος του ορισμού το φύλο αναφέρεται στην κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή της έμφυλης διαφοράς. Το φύλο εμπεριέχει τέσσερα στοιχεία που αφορούν τη διαδικασία κατασκευής έμφυλων σχέσεων: α. τα πολιτισμικά διαθέσιμα σύμβολα, β. τις κανονιστικές αντιλήψεις που εκφράζονται μέσω θρησκευτικών, επιστημονικών, νομικών και πολιτικών λόγων με τη μορφή διχοτομικών αντιθετικών σχημάτων και παγιώνουν το νόημα του άντρα και της γυναίκας, του αρσενικού και του θηλυκού, γ. το φύλο κατασκευάζεται στο πολιτικό πεδίο και στους θεσμούς μέσα από δυαδικές αναπαραστάσεις και όχι αποκλειστικά στο σύστημα της συγγένειας, στο νοικοκυριό και την οικογένεια. Γι' αυτό το λόγο χρειάζεται μια ευρύτερη αντίληψη της πολιτικής, δ. η υποκειμενική ταυτότητα αποτελεί το τέταρτο στοιχείο του φύλου. Οι ιστορικοί πρέπει να διερευνούν τη διαδικασία μέσα από την οποία κατασκευάζονται οι έμφυλες ταυτότητες.

Σύμφωνα με το δεύτερο σκέλος του ορισμού του φύλου, το φύλο είναι πρωταρχικός τρόπος νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας. Το φύλο ως μεταφορά δομεί τις αντιλήψεις και τη συμβολική και υλική οργάνωση όλης της κοινωνικής ζωής, κατασκευάζοντας σχέσεις ανισότητας ακόμα σε πεδία που δεν έχουν εγγενή σχέση με την έμφυλη διαφορά. Το φύλο αποτελεί το πεδίο μέσα στο οποίο ή μέσω του οποίου αρθρώνεται η εξουσία. Η Σκοτ υποστηρίζει ότι όλες οι εννοιολογικές γλώσσες χρησιμοποιούν τη διαφοροποίηση ως μέσο παραγωγής νοήματος και με αυτή την έννοια η έμφυλη διαφορά είναι πρωταρχικός τρόπος νοηματοδότησης της διαφοροποίησης. Το ερώτημα για τη Σκοτ είναι πώς κατασκευάζονται, νομιμοποιούνται, αμφισβητούνται και διατηρούνται οι ιεραρχίες του φύλου. Η μέθοδος της γενεαλογίας που ακολουθεί η Σκοτ σημαίνει ότι δεν αναζητά τις απαρχές και τις ρίζες της έμφυλης ιεραρχίας σε κάποιο εξωτερικό αίτιο αλλά τη διαδικασία μέσω της οποίας παράγεται η γνώση για την έμφυλη διαφορά.

Η επίδραση του Μισέλ Φουκώ στον ορισμό της Σκοτ για το φύλο αφορά την έννοια των λόγων (discourses), δηλαδή τις πρακτικές του λόγου οι οποίες διαμορφώνουν τα υποκείμενα για τα οποία μιλάνε, και τη σχέση γνώσης και εξουσίας. Η Σκοτ αναλύει τη

νομιμοποιητική λειτουργία της γνώσης καθώς στη δημιουργία νοήματος ενυπάρχουν η εξουσία και η διαμάχη για την επικράτηση ενός νοήματος. Η δυνατότητα να ελεγχθεί ένα πεδίο, να επικρατήσει ένα νόημα βασίζεται σε ισχυρισμούς επιστημονικής γνώσης που βρίσκεται ενσωματωμένη στους πειθαρχικούς και επαγγελματικούς θεσμούς (νοσοκομεία, φυλακές σχολεία, εργοστάσια) και στις κοινωνικές σχέσεις (γιατρός/ασθενής, καθηγητής/μαθητής, εργοδότης/εργάτης, γονιός/παιδί, άνδρας/γυναίκα). Αυτή η γνώση εμφανίζεται σαν να είναι πέρα από την ανθρώπινη επινόηση, σαν απλώς να ανακαλύπτεται μέσα από την επιστημονική έρευνα και κατέχει τη θέση αντικειμενικής γνώσης. Η γνώση δεν είναι διακριτή από την εξουσία αλλά συνυφασμένη με αυτή. Το φύλο σημαίνει επομένως γνώση για τη διαφορά των φύλων, ενώ η ιστορία, μέσω των αναπαραστάσεων του παρελθόντος, συμμετέχει στην παραγωγή της γνώσης για τη διαφορά των φύλων.

Η Σκοτ εφαρμόζοντας την θεωρία του Φουκώ για την εξουσία, ότι δηλαδή δεν ταυτίζεται με ένα θεσμό ούτε είναι δομή, ούτε πρόκειται για μια δύναμη που κατέχουμε αλλά το όνομα που αποδίδουμε σε μια πολύπλοκη στρατηγική κατάσταση σε κάθε κοινωνία (Φουκώ 1982:93,94) θεωρεί ότι η εξουσία ασκείται από αναρίθμητα σημεία, στο παιχνίδι μεταξύ άνισων και μη σταθερών σχέσεων και προσπαθεί να ανιχνεύσει τα θετικά αποτελέσματά της, με την έννοια ότι διαμορφώνει τα υποκείμενα και τα αντικείμενα για τα οποία μιλάει.

Η έννοια της διαφοροποίησης και των διχοτομικών αντιθετικών σχημάτων που χρησιμοποιούν όλα τα εξηγητικά σχήματα προέρχεται από τον Ντερντά. Η αποδόμηση ως μέθοδος αποσκοπεί στην ανατροπή ή αποσταθεροποίηση των διχοτομικών σχημάτων και αποκαλύπτει την αλληλεξάρτηση των φαινομενικά διχοτομικών όρων. Οι διαφορές μεταξύ των αντιθετικών όρων βασίζονται στην απόθεση των διαφορών στο εσωτερικό των όρων. Η ιστορική διερεύνηση πρέπει να αναδεικνύει τα αντιμαχόμενα νοήματα, τις αμφισημίες καθώς και τις σχέσεις εξουσίας που καθιστούν κυρίαρχη μια αντίληψη και την κάνουν να φαίνεται ως φυσική και ως η μόνη δυνατή.

Οι μετα-αποικιακές σπουδές έχουν επεξεργαστεί την λειτουργία των διχοτομικών αντιθέσεων στην παραγωγή νοήματος και στην κατασκευή της κεντρικότητας και της περιθωριακότητας. Η έννοια της πολιτικής διευρύνεται και εμπεριέχει «την απαγόρευση της περιθωριακότητας που υπονοείται στην παραγωγή κάθε ερμηνείας» (Spivak 1987, 113). Η Spivak θεωρεί τους δυϊσμούς που χρησιμοποιούν όλα τα εξηγητικά σχήματα ως μια αποικιοκρατική πράξη που περιθωριοποιεί και που βασίζεται σε ένα υποκείμενο γνώστη που βρίσκεται πέρα από την ιστορία.

Για την Σκοτ η ιστορία του φύλου δεν αφορά τα όσα συνέβησαν στις γυναίκες και στους άνδρες ως προ-κοινωνικές υποστασιοποιημένες κατηγορίες αλλά πώς αυτές οι κατηγορίες ταυτότητας έχουν συγκροτηθεί (Scott ό.π.).

Η πιο σημαντική κριτική που έχει δεχθεί η Σκοτ αφορά την κατηγορία της εμπειρίας, η οποία αποτελούσε τη βάση της ταυτότητας του φεμινιστικού κινήματος αλλά και το βασικό ερμηνευτικό εργαλείο της κοινωνικής ιστορίας. Η κριτική που της ασκείται (δεν θα αναφερθώ εδώ στις εμπειρικές προσεγγίσεις) δεν αφορά την θεώρηση ότι η γλώσσα δομεί την ανθρώπινη εμπειρία ούτε ότι οι σημασίες είναι ασταθείς, αντιφατικές και αμφίσημες. Ούτε την αξία της αποδόμησης, η οποία εκθέτει τις σιωπές, ιεραρχίες, αντιφάσεις που εμπεριέχονται σε κάθε σημασία. Ούτε και την θεώρηση ότι η έμφυλη διαφορά είναι πολιτικά και κοινωνικά κατασκευασμένη. Αλλά ότι χρησιμοποιεί ένα θεωρητικό λεξιλόγιο που αναπτύχθηκε στη φιλοσοφία και την κριτική της λογοτεχνίας και όχι για τη μελέτη της ιστορίας (Sewell 1990) ή μια θεωρία της γλώσσας που προκρίνει τα κατεστημένα συστήματα λόγου (*discourses*) έναντι των πρακτικών του λόγου (Βαρίκα 2000). Ο Sewell υποστηρίζει ότι το αντικείμενο της ιστορίας είναι η ανθρώπινη εμπειρία και γι' αυτό το λόγο η θέση της γλώσσας είναι διαφορετική στην ιστορία απ' ό,τι στη μελέτη της λογοτεχνίας. Είναι διαφορετικό να μελετάει και να ερμηνεύει κανείς λογοτεχνικά κείμενα και διαφορετικό να υποστηρίζουμε ότι ο κόσμος δομείται ως κείμενο, ή ότι αρκούν από μόνα τους τα κείμενα να ερμηνεύσουν την «εμπειρία» που ο ιστορικός ζητά να μάθει από το κείμενο (στο ίδιο: 80). Αυτό συμβαίνει, υποστηρίζει ο Sewell, επειδή το αντικείμενο του ιστορικού δεν είναι η γλώσσα αλλά οι άνθρωποι που χρησιμοποιούν τη γλώσσα. Και ενώ δέχεται ότι ο κοινωνικός κόσμος δομείται από τη γλώσσα, η διαφορά από την ερμηνεία των λογοτεχνικών κειμένων έγκειται στο ότι «η γλώσσα χρησιμοποιείται από τους ανθρώπους για να κάνουν πράγματα». Το νόημα κάθε δήλωσης δεν παρέχεται από τη συντακτική ή σημασιολογική δομή αλλά εξαρτάται από την κοινωνική διαδικασία της σύγκρουσης αναφορικά με τη σημασία (81). Για τον Sewell η εμπειρία είναι η διαδικασία της απόδοσης νοήματος στα γεγονότα καθώς συμβαίνουν (82). Η ανάλυση δεν πρέπει να περιορίζεται στο πώς τα κείμενα ενσωματώνουν και κωδικοποιούν έμφυλες σχέσεις ανισότητας αλλά να ανιχνεύει πώς αυτές οι ιδέες μετασχηματίζονται, αμφισβητούνται, ή ενισχύονται στην κοινωνική πρακτική.

Η εννοιολόγηση του φύλου ως αυτόνομου συστήματος δέχτηκε την δεκαετία του 1990 κριτική κυρίως από τις έγχρωμες φεμινίστριες. Χρησιμοποιώντας την έννοια της διάδρασης (*intersectionality*), υποστήριξαν ότι η ανάλυση του φύλου πρέπει να συμπορεύεται με την ανάλυση της τάξης, φυλής και σεξουαλικότητας καθώς αποτελούν διαπλεκόμενες και αλληλοεξαρτώμενες πολιτισμικές κατασκευές.

Ταυτότητα και διαφορά

Η κριτική στην έννοια του Δυτικού υποκειμένου ως ενιαίου, έλλογου και αυτόνομου και η διατύπωση της υποκειμενικότητας ως ασταθούς πεδίου οδήγησε και στην κριτική της ίδιας της κατηγορίας «γυναίκα». Αν οι λέξεις και οι έννοιες έχουν σημασίες που αλλάζουν ανάλογα με το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννιούνται, τότε και η κατηγορία «γυναίκα» δεν είναι διαφανής, δεν αντανakλά μια αντικειμενική εμπειρία, αλλά έπρεπε να τεθεί σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Οι κατηγορία αυτή δεν μπορεί να αποτελέσει μια σταθερή και συνεκτική κατηγορία που να βασίζεται σε κοινά για όλες τις γυναίκες και διαχρονικά χαρακτηριστικά πάνω στην οποία να στηριχθεί η φεμινιστική δράση. Η έννοια γυναίκα βρίσκεται σε διαρκή διαπραγμάτευση και αλλαγή ενώ εμπεριέχει διαφορετικά νοήματα σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους.

Η Denise Riley έχει υποστηρίξει ότι ενώ η κατηγορία «γυναίκα» έχει τεθεί σε κριτική διαπραγμάτευση δεν συνέβη το ίδιο με την κατηγορία «γυναίκες» που αποτέλεσε τη βάση της συλλογικής ταυτότητας του φεμινισμού. Πολλές φεμινίστριες πίστευαν ότι χωρίς μια συνεκτική ταυτότητα δεν μπορεί να υπάρξει ένα φεμινιστικό πολιτικό κίνημα στο οποίο ενώνονται ως γυναίκες ώστε να διαμορφώσουν και να επιδιώξουν συγκεκριμένους φεμινιστικούς στόχους. Η Riley υποστηρίζει ότι οι κατηγορίες των ταυτοτήτων δεν αποτελούν σταθερές και ενιαίες κατηγορίες. Η σημασία τους είναι αποτέλεσμα σχέσεων εξουσίας και διαμάχης μέσα από τις οποίες παγιώνεται ο ορισμός τους και εμφανίζονται σαν φυσικές, διαφανείς και ενιαίες κατηγορίες.

Η αποδομητική προσέγγιση συνίσταται στο να αποκαλύψει τις ποικίλες και αντιφατικές σημασίες της διαφοράς των φύλων και των κοινωνικών κατηγοριών και να θεωρητικοποιήσει την πολλαπλότητα των σχέσεων υποταγής. Κάθε υποκείμενο συγκροτείται μέσα από μια σειρά «θέσεων» που δεν παγιώνονται σε ένα κλειστό σύστημα διαφορών και παράγονται από μια ποικιλία λόγων που δεν βρίσκονται πάντοτε σε σχέση μεταξύ τους. Η ταυτότητα επομένως είναι πάντοτε σχετική και μεταβαλλόμενη, παγιώνεται προσωρινά μέσα από τη σχέση των θέσεων και των μορφών ταύτισης (Mouffe 1992). Ορίζεται πάντοτε σε σχέση με άλλες κατηγορίες και ως συλλογική ταυτότητα και ως ατομική ταυτότητα και επομένως δεν αποτελεί μια οντολογική κατηγορία (Riley 1988). Εφόσον η ταυτότητα δεν αντιστοιχεί σε κάποια ενιαία ή ενοποιητική ουσία, δεν τίθεται επομένως ως ζήτημα η ανακάλυψή της.

Η Riley προτείνει μια αρχαιολογική προσέγγιση που δεν στηρίζεται στο να ανακαλύψει τις ρίζες της ταυτότητας αλλά το πώς έχουν οριστεί και προσδιοριστεί ως

γυναίκες στην πολιτική, στο νόμο, στο κράτος πρόνοιας. Αυτοί οι προσδιορισμοί έχουν «υλικά» αποτελέσματα στο πώς οι ίδιες οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους. (στο ίδιο, Scott 1996a). Η μελέτη των μεταβαλλόμενων σχέσεων μεταξύ της κατηγορίας «γυναίκα» και της έννοιας ανθρωπότητας αναδεικνύει την προσωρινότητα και την αστάθεια των κατηγοριών. Η ιστορία της σεξουαλικοποίησης των γυναικών και της ταύτισής τους με το φύλο στον Διαφωτισμό εισχώρησε στις πνευματικές και διανοητικές λειτουργίες τους. Ο φεμινισμός διαμορφώθηκε στο εσωτερικό αυτών των πολιτικών και κοινωνικών σχηματισμών, μέσα από τις έννοιες της ισότητας και της διαφοράς, της πρόσδεσής του με την κατηγορία της Ανθρωπότητας και της αποσύνδεσής του από αυτή. Παράλληλα μια ιστορία του φεμινιστικού κινήματος δεν πρέπει να ακολουθεί μια γραμμική πορεία εξέλιξης αλλά να αναγνωρίζει τις ασυνέχειες με την υποκειμενικότητα των γυναικών σε προηγούμενες περιόδους όπου οι έννοιες του ανταγωνισμού των φύλων και της τοποθέτησης των γυναικών ως ενότητες απέναντι σε όλους τους άνδρες παύουν να διατηρούν την ισχύ τους «την εποχή του φεμινισμού». Και η Τζόουν Σκοτ και η Denise Riley έχουν αναφερθεί στα «παράδοξα» ή στις «ειρωνείες» του φεμινισμού όπου η ηθική αποκατάσταση των γυναικών έχει σαν αποτέλεσμα την κατάφαση της «διαφορετικότητάς τους». Τα ερωτήματα λοιπόν που θέτει η αποδομητική προσέγγιση είναι: Πώς κατασκευάστηκε κατηγορία «γυναίκα» μέσα σε διαφορετικούς λόγους; Πώς η διαφορά των φύλων απέκτησε τη μορφή διάκρισης στις κοινωνικές σχέσεις; Πώς μέσα από αυτή τη διάκριση συγκροτήθηκαν σχέσεις εξουσίας και υποταγής; Από τη στιγμή που δεν υπάρχει η κατηγορία «γυναίκα» ως ομοιογενής ενότητα απέναντι σε μια άλλη ομοιογενή ενότητα «άνδρας» αλλά η πολλαπλότητα των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες η διαφορά των φύλων κατασκευάζεται με πολύ διαφορετικούς τρόπους, το ζήτημα ισότητα ή διαφορά χάνει το νόημά του. Οι μελέτες των φεμινιστικών κινήματων και οργανώσεων μετά τον Πρώτο και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο είναι αποκαλυπτικές για τις μεταβολές της σχέσης της κατηγορίας «γυναίκα» με τον ανθρωπισμό και την έννοια του ατόμου.

Η κριτική στο μεταδομισμό προήλθε επίσης από όσες θεώρησαν ότι η πολλαπλότητα, η ρευστότητα και η αστάθεια των ταυτοτήτων έθετε σε κίνδυνο την αναγνώριση των υπάλληλων υποκειμένων σε υποκείμενα της ιστορίας και την διεκδίκηση της υποκειμενικότητάς τους. Η αναγνώριση της διαφοράς στην ιστορική μελέτη, που προήλθε από την κριτική των έγχρωμων φεμινιστριών στα τέλη της δεκαετίας του '70 και η οποία στόχευε στο να αναδείξει τον ρατσισμό του φεμινισμού (Lorde), τους άορατους μηχανισμούς εξουσίας (ταξικούς, εθνοτικούς, φυλετικούς, ταξικούς, θρησκευτικούς) που διαμόρφωσαν την κατηγορία «γυναίκες, » δημιούργησε σε πολλές περιπτώσεις μονολιθικές και παγιωμένες

κατηγορίες όπως «γυναικεία εργατική τάξη», «γυναίκες του Ισλάμ», «Αφρο-αμερικανές γυναίκες» χωρίς να αναρωτηθεί για την ιστορικότητα αυτών των κατηγοριών: μέσα από ποιες διαδικασίες και σχέσεις εξουσίας διαμορφώθηκαν, πότε εμφανίστηκαν, ποιους σκοπούς εξυπηρετούν (Scott 1996a). Η ιστορικοποίηση των κατηγοριών της κοινωνικής διαφοροποίησης αποτελεί για τη Σκοτ βασικό μεθοδολογικό ζητούμενο (στο ίδιο:10).

Η ταυτότητα παράγεται από λόγους και δεν είναι ποτέ σταθερή και μονολιθική αλλά υπόκειται σε μεταβολές στη διαπλοκή της με το φύλο, την εθνικότητα, την τάξη, την εθνότητα και τη σεξουαλικότητα. Η ανάλυση των υποκειμένων που βρίσκονται σε οριακές περιοχές αποκαλύπτει την φενάκη των δυϊσμών. Οι προφορικές μαρτυρίες αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα της γυναικείας ταυτότητας. Η Λουίζα Πασσερίνι υποστηρίζει ότι η έννοια της ταυτότητας δεν υπακούει σε προκαθορισμένους κανόνες. Η αποδοχή των διαφορών και όχι η εξομίωση θα διαμορφώσει τη συνείδηση της ύπαρξής τους ως γυναίκες (Πασσερίνι 1998: 253). Τα υποκείμενα βρίσκονται πάντοτε σε διαδικασία συγκρότησης μέσα από μια διαλεκτική σχέση μεταξύ ομοιότητας και διαφορετικότητας, και, επομένως, μια γυναικεία ταυτότητα είναι δυνατή μόνο στη βάση της διαφορετικότητας.

Η κριτική στην έννοια του υποκειμένου της νεωτερικότητας, ενός ενιαίου, κυρίαρχου και αυτόνομου υποκειμένου οδήγησε στο ερώτημα «Με ποιο τρόπο δημιουργούμε ένα κοινωνικό υποκείμενο που να είναι αποτελεσματικό στην πολιτική πράξη;» Η κριτική του υποκειμένου και η κριτική των μαύρων φεμινιστριών για τον οικουμενισμό του λευκού φεμινισμού φέρνει στο προσκήνιο τη δυσκολία του επαναπροσδιορισμού των δεσμών με βάση τους οποίους είναι δυνατή και βιώσιμη η πολιτική. Με ποιο τρόπο θα καταστεί δυνατό η κατηγορία «γυναίκα» να αποτελέσει τη βάση της πολιτικής κινητοποίησης; Η έννοια της κοινότητας των γυναικών και της διάσπασης της ενότητάς της είναι κεντρικό ζήτημα της φεμινιστικής οπτικής και αποτελεί κέντρο του προβληματισμού της Judith Butler. Η Butler θέτει καίρια ερωτήματα όπως: «Ποιος δεν έχει φωνή στο φεμινισμό;» «Ποιο ήταν το υποκείμενο του φεμινισμού και πλέον δεν είναι;» «Πώς ο φεμινισμός ανοίχτηκε ώστε να απευθυνθεί σε πολλά γυναικεία υποκείμενα και όμως ακόμη δεν έχει προσδεθεί παρά με πολύ λίγα;»

Φύλο και ιστοριογραφία

Οι ιστορικοί του φύλου έθεσαν ερωτήματα που αφορούσαν την έμφυλη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και της ιστορικής γραφής (Smith 1998). Η συγκρότηση της ιστορίας ως πειθαρχίας είναι έμφυλη, αφού δεν ήταν η απουσία των πηγών που οδήγησαν τους ιστορικούς να αγνοήσουν τις γυναίκες αλλά η ίδια η συγκρότησή της μέσα από το ιεραρχικό δίπολο

δημόσιο/ιδιωτικό που καθόρισε τι αποτελεί και τι όχι αντικείμενο έρευνας. Θεσπίζοντας ως αντικείμενό της το δημόσιο χώρο και την πολιτική, παραμέρισε τις εμπειρίες των γυναικών ανάγοντάς τες στην ιδιωτική σφαίρα.

Η Τζόουν Σκοτ στη μελέτη της για ιστορικό επάγγελμα στην Αμερική υποστηρίζει ότι το υποκείμενο της ιστορικής γραφής ταυτιζόταν με τον λευκό Δυτικό άνδρα (1988). Αυτό δεν σημαίνει ότι οι γυναίκες αποκλείστηκαν ως υποκείμενα αλλά ότι συμπεριελήφθησαν σε μια γενική, ενιαία έννοια του Ανθρώπου ως διαφορετικές και κατώτερες. Το θηλυκό ταυτιζόταν με την ιδιαίτερη κατάσταση, ενώ το αρσενικό αποτελούσε οικουμενικό σημαίνον.

Η Smith θέτει ως κέντρο της μελέτης της τον ιστορικό και εξετάζει το ρόλο του φύλου στην κατασκευή της αντικειμενικότητας στην ιστορική γραφή. Ενώ η ιστορία την εποχή της συγκρότησής της ως επαγγέλματος και μετέπειτα αποτελούσε σε μεγάλο βαθμό οικογενειακή υπόθεση αφού τα μέλη της οικογένειας (κυρίως σύζυγοι και κόρες) συμμετείχαν σε διαφορετικά στάδια της έρευνας και της συγγραφής, ο τίτλος του συγγραφέα ήταν αποκλειστικά ανδρικός (Smith 1992). Το επάγγελμα του ιστορικού θεωρήθηκε και κατασκευάστηκε ως ανδρική ενασχόληση αλλά και η ιστορική φαντασία ήταν βαθιά έμφυλη καθώς διαπερνώνταν από έμφυλες αναπαραστάσεις και διχοτομίες. Η επιστημονικότητα της ιστορίας βασιζόταν στην δυνατότητα των ανδρών να θέτουν στο περιθώριο το φύλο, την τάξη, την πολιτική στάση, τα πάθη και τα ενδιαφέροντά τους. Η ιστορική έρευνα αποτελούσε στοιχείο της ανδρικής ταυτότητας, ενώ η ακαδημαϊκή ζωή δομούνταν ως αδελφότητα. Οι πρακτικές και οι ορισμοί της ιστορίας ήταν έμφυλοι. Η Smith έχει επίσης περιγράψει τα εμπόδια που απέτρεψαν τις γυναίκες από τη συγγραφή της ιστορίας.

Αναλύοντας τη σχολή του γερμανικού ιστορικισμού το δέκατο ένατο αιώνα και τη συμμετοχή των γερμανών ιστορικών στο εθνικά και φιλελεύθερα κινήματα (1815-1848), η Regina (Schulte 2000) υποστηρίζει ότι η ενσωμάτωση της μοναρχίας στην εθνική ιστορία πραγματοποιήθηκε με τη χρήση έμφυλων αναπαραστάσεων. Η εικόνα της βασίλισσας (στην οποία απέδιδαν τα ιδεατά χαρακτηριστικά της αστής μητέρας και συζύγου) έπαιξε κεντρικό ρόλο στον μετασχηματισμό της μοναρχίας και στην ενσωμάτωσή της στην εθνική ιστορία. Η ακαδημαϊκή γλώσσα των αστών ιστορικών χρησιμοποιούσε το υλικό του γάμου, της συγγένειας, της αγάπης, του δράματος της βασιλείας και της κάθαρσης ως μέσου για την υποστήριξη της συνταγματικής μοναρχίας και την εγκαθίδρυση της έννοιας της ιστορικής προόδου. Η μεταμόρφωση του βασιλικού ζευγαριού σε αστική οικογένεια σηματοδοτεί τη μεταμόρφωση της μοναρχίας στην ιστορική αφήγηση. Η εικόνα της Μαρίας Αντουανέτας ως μητέρας και συζύγου, ικανής να κατανοηθεί από τους ανθρώπους, να γίνει αντικείμενο οίκτου και αγάπης μέσω της τιμωρίας, ενσωμάτωσε τη βασίλισσα στην εθνική μυθολογία. Η εικόνα

της βασίλισσας μπροστά από το Επαναστατικό Δικαστήριο ως μητέρας και συζύγου ενσωμάτωσε τη βασίλισσα στην εθνική ιστορία και ταυτόχρονα επανόρθωσε την τραυματισμένη εικόνα του θεσμού της οικογένειας, που είχε βληθεί από την Επανάσταση. Η αναπαράσταση της Λουίζας της Πρωσίας και του Φρειδερίκου Γουλιέλμου II στην ιστοριογραφία ως αστικής οικογένειας μέσω του τονισμού των ατομικών χαρακτηριστικών τους, της απλότητας μεταμόρφωσαν το βασιλικό ζευγάρι σε αστική οικογένεια. Η Λουίζα αποτελούσε την επιτομή της ενάρετης μητέρας και συζύγου.

Η μελέτη του ιστορικού επαγγέλματος στις ευρωπαϊκές χώρες έθεσε το ζήτημα της αντικειμενικότητας και της υποκειμενικότητας στο επίκεντρο της ανάλυσης (Passerini και Voglis 1999). Ο ισχυρισμός της αντικειμενικότητας στηριζόταν στην απόκρυψη του ιστορικού ως συγγραφέως της ιστορίας. Όσο περισσότερο ο ιστορικός ήταν αθέατος στη γραφή της ιστορίας τόσο περισσότερο αντικειμενική και καθολική ήταν η ανάγνωση του παρελθόντος. Επομένως η μεθοδολογική επιλογή που τοποθετεί την υποκειμενικότητα του ιστορικού στο επίκεντρο της μελέτης αποκαλύπτει την υποκειμενικότητα και τις ιδιαιτερότητες της ιστορικής γραφής, αποσταθεροποιώντας την οικουμενικότητα της *his-story* και τους ισχυρισμούς της αντικειμενικότητας που βασίζονται στην απόκρυψη του ιστορικού.

Οι μελέτες αμφισβητούν την ομοιογένεια της αφήγησης του παρελθόντος και υποστηρίζουν ότι διαφορετικοί τρόποι αφήγησης σχετίζονται με την υποκειμενικότητα του ιστορικού. Επίσης εισάγουν την σχέση της καθημερινής ζωής και της υποκειμενικής εμπειρίας και της ιστορικής γραφής. Η ιστορία της Ιταλικής Ενοποίησης πριν συγκροτηθεί σε πεδίο ιστορικής μελέτης γραφόταν από τις γυναίκες ως οικογενειακή ιστορία και αποτελούσε τόσο καθήκον προς το έθνος όσο και προς την οικογένεια. Οι γυναίκες αυτές απέδιδαν μέσω της συγγραφής της ιστορίας φόρο τιμής στα μέλη της οικογένειάς τους που συμμετείχαν στην δημιουργία του ιταλικού κράτους. Η εθνική ιστορία ήταν ταυτόχρονα και οικογενειακή ιστορία, καταλύοντας τη διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού. Στον τόμο αναλύονται επίσης οι συστηματικές προσπάθειες να περιθωριοποιηθούν οι γυναίκες ιστορικοί.

Φύλο και ιστορία της εργασίας

Η περιθωριοποίηση της γυναικείας εργατικής ιστορίας θεωρήθηκε αποτέλεσμα τόσο της διαιώνισης των εννοιολογικών δυϊσμών ανδρική/γυναικεία εργασία, δημόσιο/ιδιωτικό, παραγωγική/αναπαραγωγική εργασία και όσο και της εμμονής στην ανδρική εργασία και εμπειρία (Baron 1991). Τη δεκαετία του 1990 η εισαγωγή της έννοιας του φύλου ως κατηγορίας της ιστορικής ανάλυσης μετατόπισε το κέντρο βάρους από την έννοια της εμπειρίας, η οποία είχε κεντρική σημασία για την ιστορία της γυναικείας εργασίας, στον

τρόπο με τον οποίο η έμφυλη διαφορά νοηματοδοτεί και κατασκευάζει τις ταξικές ταυτότητες. Η κριτική της Τζόουν Σκοτ (1988) στα έργα του E.P. Thompson και του Gareth Stedman Jones έδειξε ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από την ιστορία της ταξικής συγκρότησης δεν οφειλόταν στην απουσία τους αλλά στον τρόπο που οι ίδιοι οι ιστορικοί εννοιολόγησαν την τάξη. Το αφήγημα της τάξης δομούνταν και ως προς την αφήγηση και ως προς την πλοκή ως ανδρική ιστορία. Επομένως αν οι γυναίκες απουσίαζαν από την ιστορία της τάξης, αυτό οφειλόταν στην εννοιολόγηση ταξικής ταυτότητας ως ανδρικής ταυτότητας. Οι ιστορικοί αναπαρήγαγαν την έμφυλη κατανόηση της τάξης που είχε διαμορφωθεί από τους πρώιμους σοσιαλιστές, το συνδικαλιστικό κίνημα και τους Χαρτιστές.

Η επιρροή της «γλωσσικής στροφής» σε όσες/όσους μελετούσαν την ιστορία της εργασίας οδήγησε στο να αμφισβητήσουν την οικουμενικότητα της αναλυτικής κατηγορίας της τάξης και να αναδείξουν την σημασία άλλων κατηγοριών στην ανάλυση της τάξης όπως του φύλου, φυλής, εθνότητας. Η ανάλυση των λόγων, της ρητορικής, της κατασκευής των κοινωνικών κατηγοριών όπως τάξη, εργάτης, ειδικευση, φυλή, μισθός έστρεψαν την προσοχή από την διαμόρφωση της τάξης στο ζήτημα της ταυτότητας (Berlanstein 1993). Ταυτόχρονα υπήρχε η ανάγκη ανανέωσης των νοητικών κατηγοριών της εργατικής ιστορίας και η ενσωμάτωση των μεθοδολογικών και επιστημολογικών επιρροών του μεταδομισμού και της ανάλυσης του φύλου.

Η ένταξη του φύλου στην ιστορία της εργασίας αποσκοπούσε στο να εξεταστεί με ποιους τρόπους οι αντιλήψεις για τη θηλυκότητα και την ανδρικότητα διαμόρφωσαν σχέσεις υποταγής και κυριαρχίας και με ποιους τρόπους αυτές όριζαν μηχανισμούς αποκλεισμού και ενσωμάτωσης στην εργασία και στο εργατικό κίνημα (Frader 1995). Πώς οι αντιλήψεις για το φύλο διαμόρφωσαν τις εργασιακές σχέσεις τόσο μεταξύ ανδρών και γυναικών όσο και μεταξύ ενήλικων ανδρών και μαθητευόμενων καθώς και τις εργασιακές ταυτότητες;

Η ενσωμάτωση του φύλου στο εργατικό κίνημα και οι δυναμικές της φυλής και της εθνότητας στη διάδρασή τους με το φύλο και την τάξη συνιστούν ένα νέο ερμηνευτικό πλαίσιο της εργατικής ιστορίας. Η μελέτη της συμμετοχής των γυναικών στα επαγγελματικά σωματεία στην Αμερική την περίοδο 1870-1930 ανέτρεψε προηγούμενες προσεγγίσεις οι οποίες παρουσίαζαν τις εργαζόμενες γυναίκες προσανατολισμένες στον ρομαντικό έρωτα και στο οικιακό ιδεώδες, ταυτίζοντας την ιδεολογία της κανονιστικής λογοτεχνίας με τις συμπεριφορές και τις προσδοκίες των ανθρώπων και θεωρώντας τις υπεύθυνες για την έλλειψη εργατικής συνείδησης και οργάνωσης. Ενώ παλαιότερες μελέτες υποστήριζαν ότι τα βιομηχανικά σωματεία πρόσφεραν περισσότερες υποσχέσεις στις γυναίκες, η μελέτη των επαγγελματικών σωματείων των τριών πρώτων δεκαετιών του εικοστού αιώνα έδειξε ότι

ενθάρρυναν τη συμμετοχή των γυναικών και προώθησαν τη συμμετοχή τους στην οργάνωση και στις αποφάσεις. Οι μελέτες για τις Εβραίες μετανάστριες από την Ανατολική Ευρώπη στις βιομηχανίες ενδυμάτων της Νέας Υόρκης, των Ιρλανδο-αμερικανίδων τηλεφωνητριών στη Βοστώνη, των σερβιτόρων στο Ντιτρόιτ και στο Σαν Φρανσίσκο τονίζουν ότι οι εργατικές κινητοποιήσεις και η δημιουργία γυναικείων επαγγελματικών σωματείων διαπερνούνταν από την υπερηφάνεια για το επάγγελμα και την ταυτότητα του τεχνίτη (Cobble 1991, Norwood 1990, Baron 1991). Οι μελέτες δείχνουν ότι η γυναικεία εργατική κουλτούρα εδραζόταν στο ρομαντικό έρωτα και στον καταναλωτισμό και τη διασκέδαση αλλά και στα ιδεώδη της κοινωνικής δικαιοσύνης και οικονομικής ισότητας και στην αντίσταση στην εργοδοτική ασυδοσία. Ο αποκλεισμός των μαύρων γυναικών από τα επαγγελματικά σωματεία και οργανώσεις, όπως των σερβιτόρων, των νοσοκόμων και των διδασκαλισσών αποκαλύπτει τους φυλετικούς αποκλεισμούς που δομούσαν τις ταξικές και επαγγελματικές ταυτότητες (Hine 1989, De Vault 1990). Η εμφάνιση των βιομηχανικών σωματείων κάτω από τη σημαία του Congress of Industrial Organization (CIO) που γενικεύτηκε στα τέλη της δεκαετίας του '30 εγκατέλειψε την πολιτική των φυλετικών διακρίσεων ενώ ταυτόχρονα περιθωριοποίησε τις γυναίκες.

Η μελέτη των γαλλίδων απεργών στη βιομηχανία υφασμάτων και στρατιωτικού εξοπλισμού στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου έδειξε ότι οι πρακτικές των γυναικών αποσταθεροποίησαν τη συνοχή του νοήματος της έμφυλης διαφοράς (Down 1991). Η απεργία των εργατριών για τους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας αντιμετωπίστηκε από την αστυνομία μέσα από λόγους που ταύτιζαν τις απεργούς με τη σεξουαλικότητα.

Η ανάλυση της κατασκευής της ανδρικότητας στην εργατική τάξη και η διαλεκτική σχέση των λόγων για την ανδρικότητα και των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες γεννήθηκαν έδειξαν ότι οι έμφυλες σχέσεις δεν αποτελούν ένα συνεκτικό σύστημα ανδρικής κυριαρχίας ούτε παράγουν στατικές κατηγορίες. Το νόημα της ανδρικότητας ορίζεται, διαμορφώνεται και αποδιαρθρώνεται μέσα στους εργατικούς αγώνες. Η δημιουργία μιας ανδροκρατικής εργατικής κουλτούρας είναι αντικείμενο πολλών μελετών στις Ηνωμένες Πολιτείες (Kessler-Harris, 1990) και στην Ευρώπη. Μέσα από την εξέταση των συμβολικών αναπαραστάσεων της ανδρικότητας αναδύεται η εκρομαντισμός της βίας και η κατασκευή της εργασίας και του εργάτη ως άνδρα (Faue 1991). Οι γυναίκες είτε ήταν αθέατες είτε εικονογραφούνταν σε βοηθητικούς ρόλους, ως σύζυγοι και όχι ως εργάτριες.

Η εισαγωγή του φύλου στη μελέτη του σχηματισμού της εργατικής τάξης έδειξε ότι διαδικασίες όπως η πρωτο-εκβιομηχάνιση και η προλεταριοποίηση δεν αποτελούσαν ουδέτερες ως προς τις έμφυλες σχέσεις διαδικασίες (Frader και Rose 1994).

Ιστορία του σώματος, ιστορία της επιστήμης

Η εισαγωγή της έννοιας του κοινωνικού φύλου (*gender*) δήλωνε την απόρριψη του βιολογικού καθορισμού που περιέχεται στη χρήση του όρου φύλο και το όριζε ως κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή. Αποσυνδέοντας το κοινωνικό φύλο από το βιολογικό φύλο, δήλωνε ότι το κοινωνικό φύλο δεν αποτελεί με κανέναν τρόπο συνέπεια του βιολογικού φύλου, ότι οι γυναίκες όπως και οι άνδρες δεν καθορίζονται από τις βιολογικές διαστάσεις του φύλου τους αλλά από την πολιτισμική νοηματοδότηση των βιολογικών τους διαφορών.

Αποτελεί όμως το φύλο κοινωνική κατηγορία που επιβάλλεται σε έμφυλα σώματα; Η διάκριση μεταξύ φύλου και κοινωνικού φύλου εμπεριέχει προβλήματα καθώς προσδίδει στο σώμα έναν αυτόνομο ρόλο ενώ οι γνώσεις μας και για αυτό αποτελούν πολιτισμικά προϊόντα. Αν ο όρος κοινωνικό φύλο δηλώνει την πολιτισμική κατασκευή τότε τι γίνεται με τον όρο φύλο; Έχει το φύλο ιστορία, και αν ναι, είναι τα φυσικά δεδομένα του φύλου και αυτά πολιτισμικές κατασκευές της επιστήμης; Αν όμως και το φύλο αποτελεί πολιτισμική κατασκευή, θα είχε νόημα να ορίσουμε το κοινωνικό φύλο ως πολιτισμική ερμηνεία του φύλου; Αν δεχτούμε ότι το φύλο δεν αποτελεί για τη φύση ό,τι το κοινωνικό φύλο για τον πολιτισμό και ότι το κοινωνικό φύλο πρέπει να δηλώνει το μηχανισμό μέσω του οποίου παράγονται τα φύλα, τότε το κοινωνικό φύλο πρέπει να εννοιολογηθεί ως το σύνολο των πολιτισμικών πρακτικών και λόγων μέσω των οποίων το φύλο παράγεται ως «προ-πολιτισμικό» ή ως «φυσικό», ως ουδέτερη επιφάνεια πάνω στην οποία ενεργεί ο πολιτισμός (Butler 1999).

Η διατήρηση της διχοτομικής διάκρισης φύλο-κοινωνικό φύλο έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής και θεωρητικής επεξεργασίας της ιστορίας της επιστήμης, της ιστορίας του σώματος και των *queer studies*. Όπως τονίζει η Γκιζέλα Μποκ η διχοτομική διάκριση φύλο-κοινωνικό φύλο επαναφέρει δυϊσμούς της βιολογίας καθώς θεωρεί το φύλο «βιολογικό» και το κοινωνικό φύλο «κοινωνικό» ή «πολιτισμικό» και στηρίζεται στην παραδοχή ότι το βιολογικό φύλο μετασχηματίζεται σε κοινωνικό. Η Μποκ δεν προτείνει να εγκαταλειφθεί ο όρος κοινωνικό φύλο αλλά η γλωσσική και θεωρητική διχοτομία ανάμεσα στο φύλο και στο κοινωνικό φύλο. Υποστηρίζει ότι ο όρος κοινωνικό φύλο πρέπει να συμπεριλαμβάνει τόσο τη φυσιολογική όσο και την κοινωνική διάσταση. Η αντικατάσταση της φύσης από τη βιολογία δημιούργησε ακόμα περισσότερα προβλήματα καθώς ταυτίζεται με το γυναικείο σώμα, υπονοώντας ότι το ανδρικό σώμα δεν έχει «βιολογία», και ανάγει το γυναικείο σώμα σε μια μη ιστορική κατηγορία. Η έννοια της διαφοράς έχει νομιμοποιήσει τις διακρίσεις εναντίον των γυναικών (Μποκ 1997). Η Μποκ προτείνει να εγκαταλείψουμε τις έννοιες της βιολογίας,

καθώς βασίζονται στην παραδοχή ότι παραμένουν αναλλοίωτες και είναι προ-πολιτισμικές, ενώ, στην ουσία, αποτελούν βιολογικές αξιολογικές κρίσεις (στο ίδιο). Οι ιστορικές μελέτες που εστιάζουν στην λεγόμενες βιολογικές λειτουργίες των γυναικών (μητρότητα, τεκνοποιία, τροφοί, μαίες, πόρνες) αναδεικνύουν την πολιτισμική και ιστορική διαμόρφωση του σώματος. Η Donna Haraway υποστηρίζει ότι η «ερμηνευτική δύναμη της ‘κοινωνικής’ κατηγορίας του *gender* εξαρτάται από την ιστορικοποίηση των κατηγοριών φύλο, φύση, σάρκα, φυλή, έτσι ώστε η διχοτομική, καθολική αντίθεση που γέννησε το σύστημα φύλο/κοινωνικό φύλο σε ένα συγκεκριμένο τόπο και χρόνο στη φεμινιστική θεωρία να δώσει τη θέση της σε [...] θεωρίες της ενσωμάτωσης, όπου η φύση δεν γίνεται πλέον κατανοητή ως πηγή της κουλτούρας ούτε το φύλο ως πηγή του *gender*» (Haraway, 1991:148).

Η επιμονή της φεμινιστικής ιστορίας στη διάκριση φύλου/κοινωνικού φύλου εξυπηρετούσε το στρατηγικό στόχο της φεμινιστικής πολιτικής να τοποθετεί την συλλογική συνείδηση σε μια ουσιοκρατική αντίληψη του υποκειμένου και επομένως της γυναικείας ταυτότητας. Η εισαγωγή του φύλου στην ιστορία της επιστήμης και η εξέταση του ρόλου των έμφυλων αντιλήψεων στην παραγωγή της επιστημονικής γνώσης έδειξε ότι η βιολογία δεν αναπαριστά το ίδιο το σώμα αλλά ένα σύνολο λόγων για το σώμα και ότι οι επιστημονικές θεωρίες και πρακτικές αποτελούν κοινωνική και πολιτισμική δραστηριότητα που είναι αδύνατο να διαχωριστεί από το χρόνο και τον τόπο της δημιουργίας της. Η ανάλυση της σχέσης μεταξύ φύλου και επιστήμης εμπεριέχει διαφορετικές προσεγγίσεις και αφορά διακριτά ζητήματα. Η εξέταση του τρόπου με τον οποίο η επιστήμη προσεγγίζει τις διαφορές των φύλων έδειξε ότι επιστημονικές θεωρίες για τις φυσικές διαφορές και την ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στη βικτοριανή Αγγλία προσδιορίζονταν από μια συγκεκριμένη κοινωνική ατζέντα ώστε όλες οι μετρήσεις που δεν ταίριαζαν με τις υποθέσεις τους εξαφανίζονταν. Οι υποθέσεις αυτές στηρίζονταν στην έννοια της φυσικής επιλογής και στην εξοικονόμηση της ενέργειας (Russet 1989). Η ανάλυση των μεταφορών που χρησιμοποιούσαν οι φυσικές επιστήμες και η ιατρική έδειξε ότι καθορίζονταν από διχοτομικές αντιθέσεις αρσενικό-θηλυκό, πολιτισμός-φύση, ενεργητικό-παθητικό δημόσιο-ιδιωτικό που είχαν άμεσες αναφορές στη διαφορά των φύλων και αποτελούσαν συστατικά στοιχεία της διαμόρφωσης της επιστήμης. Τα κέρνα ομοιώματα του γυναικείου σώματος το δέκατο όγδοο αιώνα και οι απεικονίσεις μαθημάτων ανατομίας αναδεικνύουν την κατασκευή του θηλυκού σώματος ως παθητικού αντικειμένου της επιστημονικής έρευνας που «αποκαλύπτεται» από τον επιστήμονα (Jordanova 1989). Η εισαγωγή της έννοιας του φύλου στην ιστορία της βιολογίας, της ενδοκρινολογίας, της ιατρικής φώτισε τον τρόπο με τον οποίο αντιλήψεις για την ανδρική και τη θηλυκότητα καθόριζαν τα πειράματα, οδήγησαν στην

ταύτιση των γυναικών με τις ορμόνες και το σώμα, και στην απαξίωση κάθε φυσιολογικής λειτουργίας που θεωρούνταν γυναικεία (Löwy 1999). Η συμμετοχή των γυναικών σε πολιτιστικούς και θεσμικούς επιστημονικούς χώρους τον δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα και ο αποκλεισμός των γυναικών επιστημόνων από τις ενώσεις επιστημόνων το δέκατο ένατο αιώνα έχουν ερευνηθεί μέσα από το μετασχηματισμό της επιστήμης σε επάγγελμα, τον έμφυλο ορισμό του εργασιακού χώρου και την οικονομική σημασία του (Schiebinger 1989). Οι ιστορικοί της επιστήμης έχουν προβεί σε αποτιμήσεις για το κατά πόσο η εισαγωγή της έννοιας του φύλου έχει μετασχηματίσει το περιεχόμενο των επιστημονικών ερευνών και τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζονται τα φυσικά φαινόμενα (Jordanova 1993, Schiebinger 1999).

Εστιάζοντας σε ιατρικά, ιατροδικαστικά, φιλοσοφικά και νομικά κείμενα, σε θεραπευτικές και επιστημονικές πρακτικές, ο Thomas Laqueur εξετάζει την ιστορικότητα της διάκρισης ανάμεσα στο φύλο ως διάσταση του σώματος και στο φύλο ως πολιτισμικής κατηγορίας και το πώς κάθε φορά σε συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα ορίζεται η μεταξύ τους σχέση. Η αλλαγή παραδείγματος στις αναπαραστάσεις του φύλου, από το μοντέλο που απεικόνιζε το αρσενικό και το θηλυκό ως δύο μέρη ενός φύλου στο νεωτερικό μοντέλο δύο συμπληρωματικών αλλά διαφορετικών φύλων αποτελεί το κεντρικό επιχείρημα του Laqueur (1990). Η μεταβολή στις αναπαραστάσεις των γεννητικών οργάνων είναι ενδεικτική αυτής της αλλαγής.

Παρόλο που η μελέτη του σώματος θεωρούνταν περιθωριακό αντικείμενο, η χρήση του ως κεντρικής κατηγορίας της ιστορικής ανάλυσης έχει ασκήσει σημαντική επίδραση στην ιστορία του φύλου και στην κατανόηση της έμφυλης διαφοράς.

Οι ιστορικοί έχουν μελετήσει το σώμα ως έννοια που οργανώνει αντιλήψεις για την εθνική ταυτότητα, την κρατική εξουσία, την ιδιότητα του πολίτη, ως πεδίο εγγραφής της εξουσίας, του ιατρικού λόγου και του νόμου, ως αντικείμενο της επέμβασης του κράτους πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής. Η Carole Pateman έχει υποστηρίξει ότι οι διαφορετικές εννοιολογήσεις του ανδρικού και του γυναικείου σώματος στον γαλλικό Διαφωτισμό διαμόρφωσαν την έννοια της ατομικότητας και αποτέλεσαν τη βάση για τον αποκλεισμό των γυναικών από το πολιτικό σώμα και την έννοια του πολίτη (Pateman 1989). Η Ελένη Βαρίκα ερμηνεύει την «αμφισημία της χειραφέτησης» την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, τη συνύπαρξη δηλαδή ενός οικουμενικού συστήματος που θεμελιώνει τα δικαιώματα των ανθρώπων στην ενότητα του ανθρώπινου γένους και ενός συστήματος αποκλεισμού που νομιμοποιούνταν μέσω της ιεραρχικής αξιολόγησης των διαφορών (Βαρίκα 2000). Η ιεραρχία των φύλων ερμηνευόταν όλο και περισσότερο με βάση τη διαφορά των

σωμάτων, με τρόπο που το σώμα, το γυναικείο σώμα, να χρησιμεύει ως απόδειξη για τον αποκλεισμό των γυναικών από την ιδιότητα του πολίτη (στο ίδιο). Η μελέτη της Isabel Hull αναφορικά με τη σημασία του σώματος στη διαμόρφωση της έννοιας του πολίτη στη Γερμανία την περίοδο 1700-1815, μετατόπισε το κέντρο βάρους στο ανδρικό σώμα ως σύμβολο και ενσάρκωση της έννοιας του πολίτη και της κοινωνίας των πολιτών (Hull 1995). Το σώμα αποτέλεσε μέθοδο για την κατανόηση του Πρώτου και Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, των πολιτικών του Ναζισμού και του φασισμού. Οι μελέτες ανέλυσαν τη διαδικασία πολιτικοποίησης του σώματος μέσω των πολιτικών για τη μητρότητα, την υποχρεωτική στείρωση (Bridenthal και Grossman 1984), την παρέμβαση στην εργασία, τα βασανιστήρια, την εξόντωση, το σώμα ως σημαίνον της φυλετικής καθαρότητας αλλά και ως αντικείμενο επέμβασης αλλά και ακρωτηριασμού και εξόντωσης (Burleigh και Wippermann 1991), καθώς και τους τρόπους με τους οποίους το σώμα βιώθηκε ως αντικείμενο της επέμβασης της κοινωνικής πολιτικής του Ναζισμού. Το πώς ενσωματώθηκε η μνήμη του πολέμου, τις ενσωματωμένες πρακτικές αντίστασης, τον θάνατο και την καταστροφή των σωμάτων και τις επιπτώσεις τους στην ανατροπή των έμφυλων ρόλων στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Theweleit 1987), την έμφυλη διάσταση των συμβολισμών του εθνικού σώματος (Domansky 1997), τους τρόπους με τους οποίους βιώθηκε η αναπηρία και τη θέση των αναπήρων του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στην μεταπολεμική βρετανική κοινωνία (Bourke 1996).

Η μελέτη του σώματος ως συμβόλου έχει προσφέρει νέες ερμηνείες αναφορικά με τους μετασχηματισμούς και τη διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας στη Γαλλική Επανάσταση. Η απεικονίσεις και το σώμα της βασίλισσας συνιστά ένα νέο πεδίο έρευνας της ιστορίας του πολιτικού σώματος και της μοναρχικής εξουσίας. Μετά το βιβλίο του Ernst Kantorowicz (*The Kings Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*), στο οποίο ανίχνευσε τις απαρχές της έννοιας των δύο σωμάτων του βασιλιά, του πολιτικού και του φυσικού σώματος, η μελέτη του πολιτικού σώματος και των σημασιών του έχει διαμορφώσει ένα νέο ερευνητικό πεδίο, η σημασία του οποίου εκτείνεται πέρα από την πολιτική θεωρία. Οι αναπαραστάσεις του σώματος της βασίλισσας και οι μεταμορφώσεις του (ζωγραφική, κινηματογράφος) σημασιοδοτούν τους μετασχηματισμούς της δημόσιας σφαίρας στη Γαλλική Επανάσταση (Hunt 1992), τις αλλαγές στη σχέση μεταξύ φυσικού και πολιτικού σώματος και της σημασίας τους για την έννοια και τις μορφές της μοναρχίας, τον πολιτικό ρόλο της βασίλισσας και την σημασία του για την εθνική ταυτότητα και την «επινόηση της παράδοσης» που αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του εθνικισμού. Η αναπαραστάση του φυσικού και πολιτικού (και κοινωνικού) σώματος δεν ανάγεται με ευθύγραμμο τρόπο στο

φύλο του μονάρχη. Αντίθετα, η μελέτη της μητρότητας αναδεικνύει την πολύπλοκη σχέση μεταξύ φύλου και πολιτικού ρόλου αλλά και τις πολιτικές διαστάσεις της (Schulte 2002) καθώς και τη σημασία της μητρότητας για τη σχέση μεταξύ φυσικού και πολιτικού σώματος. Το φυσικό σώμα αποτελεί και αυτό προϊόν της πολιτικής, καθώς αποτελεί μέρος του πολιτικού φαντασιακού και μέσω αυτού εκφράζονται ανάγκες και φιλοδοξίες ατόμων και ομάδων. Στην εποχή των μαζικών μέσων ενημέρωσης όπου είναι και η εποχή του φυσικού σώματος της βασίλισσας, οι μελετητές τονίζουν τις πολιτικές ιδιότητες του φυσικού σώματος. Οι ερμηνευτικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις του σώματος στο πλαίσιο των πολιτικών ιδεών και συστημάτων έχουν φωτίσει τόσο την πολιτική θεωρία αλλά και την επεξεργασία σώματος ως κατηγορίας της ιστορικής ανάλυσης.

Η επίδραση της ανθρωπολογίας και ιδιαίτερα της Mary Douglas είχε ουσιαστική σημασία για τη μελέτη του σώματος και των συμβολισμών του. Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα όψη ήταν ο δαιμονισμός και η μαγεία. Η ανάλυση του συμβολικού μηνύματος του δαιμονισμού, δείχνει ότι ο δαιμονισμός που αποτελεί σωματική έκφραση, εκφράζει την αντίσταση των περιθωριακών ομάδων στην ενσωμάτωση ρυθμιστικών αρχών. Το δαιμονισμένο σώμα, η απώλεια του σωματικού ελέγχου, εκφράζει τον τρόπο βίωσης των κοινωνικών σχέσεων, την άρθρωση του με έναν υπόρρητο κώδικα. Οι μελέτες για την έννοια της τιμής στις αγροτικές κοινωνίες της Μεσογείου ανέδειξαν την κοινωνική λειτουργία της (το να οριστούν, δηλαδή, οι οικογενειακές μονάδες) και ανέλυσαν τους συμβολισμούς του σώματος μέσα από τους οποίους αρθρώνεται η ακεραιότητα της οικογένειας. Η τιμή των γυναικών συνδέεται άρρηκτα με τη διατήρηση των κοινωνικών ορίων.

Στη μελέτη της σεξουαλικής βίας, η μεθοδολογική στροφή στην ανάλυση των αφηγηματικών πηγών και των μαρτυριών των γυναικών που την υπέστησαν έδωσε στην βία του βιασμού ιστορική υπόσταση. Στην πρωτοπόρα μελέτη της η Miranda Chaytor (1995) εξετάζει την αναπαράσταση του βιασμού σε τριάντα πέντε κατηγορίες το δέκατο έβδομο αιώνα στην Αγγλία και επικεντρώνει στη σημασία της μεταφοράς στις αφηγήσεις των γυναικών. Η απουσία του σώματος που υπέστη το βιασμό δίνει τη θέση του στο σώμα που εργάζεται. Οι αφηγήσεις προσπαθούν να επανορθώσουν την αίσθηση του εκμηδενισμένου σώματος, της σάρκας που χρησιμοποιείται και αχρηστεύεται. Η τιμή, υποστηρίζει η Chaytor δεν ανήκε στο ίδιο το θύμα, αλλά σε αυτούς στους οποίους ανήκε. Ο βιασμός, επομένως, αποτελούσε έγκλημα ενάντια σε αυτούς στους οποίους η γυναίκα ανήκε (τον πατέρα, το σύζυγο, το συγγενή). Αν ο βιασμός ήταν κλοπή και καταστροφή, η άλλη όψη του νομίσματος ήταν η διατήρηση και η κάρπωση αυτού που αποτελούσε νόμιμη κτήση. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, στις περιγραφές του βιασμού η τιμή βρισκόταν οπουδήποτε αλλού εκτός από την

αγνότητα, μεταφερόταν από το σεξουαλικά κακοποιημένο σώμα στο εργαζόμενο σώμα, η ίδια η γυναίκα στον τόπο της εργασίας και κατ' επέκταση σε αυτόν στον οποίο ανήκε η εργασία της. Η προσέγγιση της Chaytor, εγείρει μια σειρά μεθοδολογικά και θεωρητικά ερωτήματα που αφορούν την σχέση μεταξύ γλώσσας, γεγονότος και ερμηνείας. Η ψυχαναλυτική προσέγγιση της μνήμης οδηγεί κατά την Garthine Walker (1998) σε μια ανιστορική προσέγγιση του βιασμού καθώς μεταφέρει στο παρελθόν έννοιες όπως η απώθηση. Η Walker θεωρεί ότι η προσωπικές εμπειρίες παράγονται και αποκτούν νόημα μέσα σε συλλογικές πολιτισμικές σημασίες. Κατασκευάζοντας ένα περιστατικό ως βιασμό ή όχι, το άτομο αντλεί από ένα ρεπερτόριο εννοιών, σχημάτων, σεναρίων και λεξιλογίου. Η γλώσσα που μεταφέρει τη σεξουαλική επίθεση κλείνει μέσα της το παράδοξο της κατασκευής της γυναικείας σεξουαλικής δραστηριότητας. Η γυναικεία σεξουαλική δραστηριότητα χαρακτηριζόταν ως απόκριση στις ανδρικές ορμές, ως υποταγή στη θέληση του άνδρα. Η σεξουαλική επίθεση υπονοούσε ότι η γυναίκα εξαναγκάστηκε να υποκύψει στον άνδρα που της επετέθη. Επομένως η απεικόνιση της σεξουαλικής επίθεσης ως σεξουαλικής πράξης ήταν προβληματική αφού η σεξουαλική επαφή ταυτιζόταν με την υποταγή στον άνδρα και επομένως με την γυναικεία συνενοχή. «Η ευθύνη για τη σεξουαλική επαφή και η ντροπή και ατίμωση που τη συνόδευαν είχαν θηλυκοποιηθεί με τρόπο που έκαναν τη σεξουαλική γλώσσα ένα ακατάλληλο μέσο για να αναφερθεί ο βιασμός» (στο ίδιο, 5).

Η μελέτη της σεξουαλικής βίας και των εγκλημάτων τιμής μέσα από την ανάλυση των συμβολικών αναπαραστάσεων και των πολιτισμικών σεναρίων που ορίζουν το πεδίο μέσα στο οποίο οι εμπειρίες αποκτούν νόημα πρόβαλαν την ιστορικότητα εννοιών όπως η τιμή και η σεξουαλικότητα, τις πολιτισμικές σημασίες τους και τη λειτουργία τους στον ορισμό των έμφυλων, και ταξικών σχέσεων (Αβδελά 2003, Walkowitz 1992).

Η επίδραση της θεωρίας του Φουκώ για το σώμα οδήγησε στη μετατόπιση από την οπτική του σώματος ως εμπειρίας στην οπτική του σώματος ως πεδίου εγγραφής της εξουσίας. Η κατασκευή του σώματος από λόγους (της εκκλησίας, του νόμου, της ιατρικής, της κοινωνικής πολιτικής) και η διαμόρφωσή ενός «κοινωνικού σώματος» από τη στατιστική, την υγιεινή και την κοινωνιολογία θεωρήθηκε από πολλούς ερευνητές ότι παραγνωρίζει την έμφυλη διάστασή του και συρρικνώνει το σώμα σε παθητικό δέκτη των τεχνολογιών της εξουσίας. Προσπαθώντας να αναδείξουν την υποκειμενικότητα του σώματος και τους τρόπους με τους οποίους βιώνονται από τα υποκείμενα οι τεχνικές και πρακτικές της εξουσίας, οι μελετητές αντιμετώπισαν το σώμα όχι σαν μια σταθερή και μονολιθική επιφάνεια πάνω στην οποία εγγράφονται οι τεχνικές και οι πρακτικές της εξουσίας αλλά χρησιμοποιώντας την έννοια της «ενσωμάτωσης» ως διαδικασίας μέσω της οποίας το σώμα

συγκροτείται, αποδομείται και επανασυγκροτείται στον κοινωνικό χώρο (Scarry 1987). Η έννοια της ενσωμάτωσης στην Barbara Duden και της «σωματικής αυτοαντίληψης» (*somatic autoception*) αποτελεί τη βασική αναλυτική μέθοδο για την κατανόηση της εμπειρίας του σώματος στο παρελθόν αλλά και για την επίδραση των σύγχρονων τεχνολογιών στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι βιώνουν τη σώμα τους.

Η ιστορικότητα του σώματος αποτέλεσε αντικείμενο σημαντικών μελετών όπως της Barbara Duden, της Caroline Walker Bynum και της Gianna Pomata. Ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο βίωναν οι άνθρωποι το σώμα τους και την ασθένεια στην πρώιμη νεώτερη εποχή (Duden 1991, 1993, 2001, 2003, Pomata 1990) καθώς και οι διαφορετικές και μεταβαλλόμενες εκφράσεις της θρησκευτικότητας από άνδρες και γυναίκες το Μεσαίωνα σηματοδοτούσαν αντιλήψεις για τη διαφορά φύλων, οι οποίες δεν αντιστοιχούσαν στη διχοτομική αντίληψη της έμφυλης διαφοράς της νεώτερης εποχής. Η υποχώρηση του σώματος ως συμβόλου της κοινωνικής ζωτικότητας και η αρνητική σημασιοδότηση της σωματικότητας της λαϊκής κουλτούρας συνοδεύτηκε από την επέμβαση της κρατικής εξουσίας, των γιατρών και των κοινωνικών αναμορφωτών στο σώμα και οδήγησε στη δημιουργία του «μοντέρνου» σώματος. Η εξέταση του σώματος σε συγκεκριμένα ιστορικά και εθνικά πλαίσια καθώς και η ανάλυση της διαμόρφωσής του από τις πολιτικές τις τάξης, της φυλής και της εθνότητας ανανέωσαν τις μεθοδολογικές και αναλυτικές προσεγγίσεις της ιστορίας του σώματος.

Φύλο, έθνος και κρατική εξουσία.

Η έννοια της έμφυλης εθνικής ιστορίας αποτελούσε μέρος του ευρύτερου προγράμματος της ιστορίας του φύλου που στόχευε στο να θέσει σε κριτική την εθνική ιστορία αλλά και γενικότερα τη συγγραφή της ιστορίας.

Όταν οι εθνικές ιστορίες άρχισαν να περιλαμβάνουν τις γυναίκες στην αφήγησή τους, η διάσταση του φύλου αφορούσε τις γυναίκες μόνο εκεί που ήταν ορατές, αφορούσε δηλαδή στην ουσία τις σχέσεις μεταξύ των φύλων. Η εισαγωγή των γυναικών στην εθνική ιστορία άφηνε ανέπαφα τα ανδροκρατικά και εθνικιστικά πλαίσια μέσα στα οποία διαμορφώνονταν οι εμπειρίες τους (Damousi 1999). Το φύλο ως συσχετική κατηγορία, ως συμβολικό σύστημα και διαδικασία απουσίαζε και επομένως απουσίαζε η σχέση μεταξύ των έμφυλων και εθνικών ταυτοτήτων. Η σχέση μεταξύ του φύλου, της φυλής, του εθνικισμού, του πολέμου και του κράτους δεν είχε μελετηθεί. Στο βιβλίο *Creating A Nation: 1788-1900*, η ενσωμάτωση στην εθνική ιστορία της Αυστραλίας της τάξης, της φυλής και του φύλου μέσα από τη διερεύνηση της γυναικείας ταυτότητας και δράσης στόχευε στον επαναπροσδιορισμό του «έθνους» και

των πολλαπλών πεδίων της εξουσίας του και στην εισαγωγή των γυναικών στη διαδικασία της εθνικής συγκρότησης (Particia Grimshaw κ.ά. 1994). Οι εθνικιστικές μυθολογίες στην περίοδο του πολέμου οι οποίες βασίζονταν σε ανδροκρατικές αναπαραστάσεις, η κρατική πολιτική για τη μητρότητα, η μισθωτή και η οικιακή εργασία, η αστική και αγροτική ζωή ερευνήθηκαν σε σχέση με τις έμφυλες, ταξικές και εθνικές ταυτότητες.

Η ιστορία της κοινωνικής πολιτικής και του Κράτους Πρόνοιας στην Ευρώπη δείχνει ότι το φύλο ήταν ένας ισχυρός παράγοντας σταθεροποίησης και ενίσχυσης της κρατικής εξουσίας και στα δημοκρατικά πολιτεύματα και στα φασιστικά. Η εθνική συγκρότηση εδραζόταν στην κρατική παρέμβαση στην οικογένεια και στη ρύθμιση της αγοράς εργασίας εγκαθιδρύοντας αποκλεισμούς ταξικούς, έμφυλους και φυλετικούς. Η έννοια του κοινωνικού αποτέλεσε μια περιοχή όπου η κρατική παρέμβαση καθώς και η ιδιωτική πρωτοβουλία εισχωρούσε στις πιο ιδιωτικές περιοχές της προσωπικής ζωής. Οι κοινωνικές παροχές μετασχημάτισαν την κοινωνική συμπεριφορά σε πυξίδα της υπευθυνότητας του πολίτη (Kessler-Harris 2001).

Η έννοια του οίκου με τον ενήλικα άνδρα στην κεφαλή του νοικοκυριού αποτελούσε για πολλές ευρωπαϊκές χώρες το θεμέλιο της εθνικής σταθερότητας και βασιζόταν στον έλεγχο των ορίων μεταξύ της σεξουαλικής επιθυμίας και της αποδεκτής κοινωνικής συμπεριφοράς και τη ρύθμιση των ρόλων των μελών της οικογένειας. Η επίτευξη αυτών των στόχων πραγματοποιήθηκε με νόμους και νόρμες που αφορούσαν την εργασία, το γάμο, την εκπαίδευση των παιδιών. Η ρύθμιση της γυναικείας εργασίας και οι προστατευτικοί εργατικοί νόμοι αποτέλεσαν το μέσο για την νομιμοποίηση συγκεκριμένων μορφών εργασίας για τις γυναίκες διασφαλίζοντας τον κατά φύλα καταμερισμό της εργασίας (Wikander κ.ά. 1995). Ο περιορισμός των ωρών εργασίας, οι βρεφονηπιακοί σταθμοί και οι άδειες τοκετού καθώς και η διαφοροποίηση των επιδομάτων για τους άνδρες και τις γυναίκες αποτελούσαν μηχανισμούς ελέγχου της διάθεσης της γυναικείας εργασίας και έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στις οικογενειακές αποφάσεις και δυνατότητες. Οι περιορισμοί στην εργασία για τις έγγαμες γυναίκες άμεσα ή έμμεσα μέσω της νομοθεσίας ή της άρνησης θέσπισης δημόσιας φροντίδας για τα παιδιά όπως για παράδειγμα στις Ηνωμένες Πολιτείες καθώς και οι νόμοι κατά της περιπλάνησης εγκαθίδρυσαν ιεραρχίες που στηρίζονταν όχι μόνο στις έμφυλες διακρίσεις αλλά και στις ταξικές και φυλετικές. Η παροχή σύνταξης και το επίδομα ανεργίας στην Βρετανία δινόταν στον αρχηγό της οικογένειας και εξαρτώνταν από το μέγεθος της οικογένειας. Η υγειονομική περίθαλψη και η οικιστική πολιτική στη Γερμανία σχεδιάστηκαν ώστε να ενισχύσουν τον οικιακό ρόλο των γυναικών. Η φορολογική πολιτική στις Ηνωμένες Πολιτείες επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι σκέφτονταν το γάμο. Η

προστατευτική εργατική νομοθεσία αφορούσε ένα πολύ περιορισμένο τμήμα του γυναικείου εργατικού δυναμικού. Παράλληλα νόμοι που περιορίζαν την κινητικότητα εξανάγκαζαν τις μαύρες γυναίκες του αμερικανικού Νότου στη μισθωτή εργασία.

Η Yvonne Hirdman (1988) εισήγαγε την έννοια του *genus system* (*gender system*) για να εξηγήσει για ποιο λόγο στη Σουηδία οι γυναίκες εξακολουθούν να θεωρούνται κατώτερες από τους άνδρες - ενώ συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, έχουν πολιτικά δικαιώματα και δικαίωμα ψήφου από το 1921 - και πώς αυτό συνδέεται με την ιστορική αλλαγή. Ο όρος σημαίνει το πλέγμα των κοινωνικών πρακτικών που παράγει και αναπαράγει μοντέλα και συνδέσεις και αποτελεί προϋπόθεση για όλες τις κοινωνικές δομές (Lundqvist 1999). Σύμφωνα με αυτό θεωρητικό μοντέλο, η καθημερινή ζωή αλλά και τα δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας εδράζονταν στο διαχωρισμό ανδρών και γυναικών και στην αναγόρευση του αρσενικού σε κανόνα. Η Christina Carlsson Wetterberg προσπάθησε να συνδυάσει τη δομική προσέγγιση με την υποκειμενική εμπειρία. Στόχος της ήταν να ερμηνεύσει την αντιφατική ταύτιση των γυναικών με το σπίτι και τον προσδιορισμό του ως γυναικείας σφαίρας και από την άλλη το αίτημα για ίση μεταχείριση των γυναικών στην αγορά εργασίας, αναδεικνύοντας τις πολλαπλές ταυτότητες της γυναικείας συλλογικότητας (στο ίδιο). Η νορβηγίδα φεμινίστρια Gro Hageman συμφωνεί με την Wetterberg ότι η μελέτη πρέπει να εστιάσει στα υποκείμενα παρόλο που ασκεί κριτική στον βολонταριστικό τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον υποκειμενικό παράγοντα και θεωρεί ότι πρέπει να ληφθούν υπόψη οι δομικοί περιορισμοί και παράγοντες και οι ιστορικές συνθήκες μέσα στις οποίες τα υποκείμενα δρουν και σχηματίζουν τις επιλογές τους (στο ίδιο). Η νεώτερες ιστορικές μελέτες θέτουν ως αφετηρία τη μελέτη των μεταρρυθμιστικών ιδεών και της καθημερινής πραγματικότητας των γυναικών αναζητώντας τα αίτια της αντιφατικής θέσης των γυναικών στη σουηδική κοινωνία, της θέσης τους δηλαδή ως εργαζομένων και ως μητέρων (στο ίδιο). Οι εργασιακές σχέσεις στις παλιές αγροτικές βιομηχανικές κοινότητες στηρίζονταν στο «τοπικό πνεύμα του συμβιβασμού», στη σημασία της πρόνοιας για την κοινωνική συνοχή και στον κατά φύλα διαχωρισμό της εργασίας, ιδέες που επιβίωσαν την εποχή της εκβιομηχάνισης. Το εργατικό κίνημα και η κοινωνική πολιτική έθεσαν την εργασία ως βασική κατηγορία της κοινωνικής ζωής, ενώ οι γυναίκες εισχώρησαν στον πολιτικό λόγο και αποτέλεσαν στόχο των πολιτικών μεταρρυθμίσεων σε περιοχές που αφορούσαν νέα κοινωνικά πεδία όπως η «οικογένεια» και η «ισότητα» δημιουργώντας την αντιφατική τοποθέτηση των γυναικών ως εργαζομένων και ως μητέρων.

Φεμινιστικό κίνημα, πολιτικά δικαιώματα και η έννοια του πολίτη

Θέτοντας τις κατηγορίες «γυναίκα» και «φεμινισμός» σε κριτική θεώρηση και αναζητώντας το ιστορικό νόημα και χρήση τους σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, οι φεμινίστριες ιστορικοί αμφισβήτησαν την ανασύνθεση της ιστορίας του φεμινισμού ως τελεολογική ιστορία μιας αθροιστικής προόδου που οδηγεί σε ένα στόχο. «Η ιστορία του φεμινισμού, όπως παρατηρεί η Τζόαν Σκοτ, πρέπει να γίνει κατανοητή ως σχέση μεταξύ της επανάληψης του αποκλεισμού και μιας μεταβαλλόμενης διαμόρφωσης και έκφρασης των υποκειμένων» (Scott 1996b:14).

Το πλαίσιο μέσα στο οποίο εξετάζεται το φεμινιστικό κίνημα ορίζεται από το «παράδοξο», από την «αμφισημία της χειραφέτησης», όπως την αποκαλεί η Χάννα Άρεντ. Το παράδοξο -η ανάγκη της αποδοχής και ταυτόχρονα της άρνησης της έμφυλης διαφοράς- αποτελεί τη συστατική συνθήκη του φεμινισμού ως πολιτικού κινήματος σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του (Scot ό.π.:3-4). Το «παράδοξο» ερμηνεύεται μέσα από διαφορετικές οπτικές. Η Carole Pateman και η Ελένη Βαρίκα μελετούν την πολιτική θεωρία η οποία θεμελίωσε τη συνύπαρξη ενός οικουμενικού συστήματος που βάσιζε τα δικαιώματα των ανθρώπων στην ενότητα του ανθρώπινου γένους και ταυτόχρονα ένα σύστημα αποκλεισμού που νομιμοποιούσε τη διαφορά.

Η έννοια του πολίτη αποτελεί σύμφωνα με την Pateman μια πατριαρχική κατηγορία. Η έννοια του ατόμου στους θεωρητικούς του κοινωνικού συμβολαίου κατασκευάστηκε σύμφωνα με ένα ανδρικό πρότυπο και προϋπέθετε ένα οικουμενικό, ομοιογενές «δημόσιο» πεδίο της ισότητας, ελευθερίας, του λόγου, της συναίνεσης και του συμβολαίου, αφήνοντας κάθε ιδιαιτερότητα και διαφορά στο ιδιωτικό και ταυτίζοντάς το με τις γυναίκες. «Η διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού ήταν η διάκριση του κόσμου της φυσικής υποταγής, δηλαδή των γυναικών, από τον κόσμο των συμβατικών σχέσεων μεταξύ ατόμων, δηλαδή των ανδρών» (Pateman 1989:53). Οι γυναίκες κέρδισαν πολιτικά δικαιώματα μέσα στη δομή της πατριαρχικής εξουσίας στην οποία οι ιδιότητες και τα καθήκοντα τους ήταν απαξιωμένα. Το να ζητάν ισότητα σήμαινε να αποδεχτούν της πατριαρχική αντίληψη του πολίτη που σήμαινε ότι οι γυναίκες έπρεπε να γίνουν σαν τους άνδρες. Ενώ το να επιμένουν να αναγνωριστούν τα διαφορετικά χαρακτηριστικά, ικανότητές και δραστηριότητες τους στην έννοια του πολίτη σήμαινε ότι ζητούσαν το αδύνατο καθώς ήταν αυτές ακριβώς οι διαφορές που η πατριαρχική έννοια του πολίτη απέκλειε.

Ο σύγχρονος δυτικός φεμινισμός δημιουργήθηκε από τους λόγους της δημοκρατικής πολιτικής που εξίσωσαν την ατομικότητα με την ανδρικότητα. Από τη μία μεριά, το άτομο αποτελούσε το αφηρημένο πρότυπο του ανθρώπου. Από αυτό τον ορισμό απέρρεαν τα φυσικά και καθολικά ανθρώπινα δικαιώματα και δινόταν η δυνατότητα στους άνδρες να

απαιτήσουν τα πολιτικά δικαιώματα του πολίτη. Από την άλλη το άτομο αποτελούσε ένα μοναδικό ον, διαφορετικό από όλα τα άλλα του είδους του. Οι φιλόσοφοι κατέστησαν την αφηρημένη ατομικότητα ως τη βάση της δημοκρατίας. Οι φεμινιστικές παραδόσεις είτε χρησιμοποίησαν τον λόγο για τα δικαιώματα του διαφωτισμού και επιβεβαίωσαν το δικαίωμα της συμμετοχής των γυναικών στα δικαιώματα στο όνομα του ανθρώπου είτε χρησιμοποίησαν τον λόγο της διαφορετικότητας ως προς τις ηθικές και μητρικές ιδιότητες.

Η Σκοτ αναλύει το παράδοξο ως συστατικό στοιχείο της συγκρότησης του υποκειμένου του φεμινισμού. Η ιστορία της διαμόρφωσης του φεμινισμού εξετάζεται στο πλαίσιο των λόγων μέσα και από τους οποίους διαμορφώθηκε, τους λόγους δηλαδή για την ατομικότητα, τα ατομικά δικαιώματα και την κοινωνική ευθύνη. Οι λόγοι αυτοί εξετάζονται μέσα από τα αποτελέσματά τους στην υποκειμενικότητα, μέσα από τον τρόπο που δημιουργούν τα υποκείμενα για τα οποία μιλούν, καθώς καμία ταυτότητα δεν συγκροτείται έξω από το πεδίο της εξουσίας. Στην εποχή των δημοκρατικών επαναστάσεων οι «γυναίκες» γεννήθηκαν ως πολιτικοί απόβλητοι μέσω των λόγων της έμφυλης διαφοράς. Ακριβώς επειδή εγκοιλώθηκαν την κατηγορία γυναίκες και μίλησαν εξ ονόματός της, ο φεμινισμός παρήγαγε την έμφυλη διαφορά που ζητούσε να εξαφανίσει.

Η ταυτότητα δημιουργείται επομένως σε ένα ασταθές σημείο, στη συνάντηση των λόγων που τοποθετούν τα υποκείμενα σε μια υπάλληλη θέση και στην άρνηση αυτής της θέσης, καθώς ο τρόπος που έχουν αναπαρασταθεί ορίζει και τον τρόπο που τα ίδια τα υποκείμενα αναπαριστούν τον εαυτό τους. Οι φεμινίστριες προσπάθησαν να αυτοπροσδιοριστούν σε σχέση με επιχειρήματα που δεν είχαν διαμορφώσει εκείνες και αφορούσαν τη διαφορά και την ομοιότητα και προσπάθησαν να αντιταχθούν και να ανατρέψουν τους όρους που χρησιμοποιήθηκαν ώστε να εγκαθιδρύσουν διακρίσεις. Με τον ίδιο τρόπο που άλλες κατηγορίες όπως οι Μαύροι, οι Εβραίοι και οι Μουσουλμάνοι, σε άλλες ιστορικές συγκυρίες, εγκοιλώθηκαν την ταυτότητα που τους είχε επιβληθεί προσπαθώντας να αρνηθούν τα αρνητικά χαρακτηριστικά της, έτσι και οι γυναίκες κατέφασκαν σε μια συλλογική ταυτότητα που ήταν αδύνατο να την καταστήσουν άσχετη με τους πολιτικούς τους στόχους (στο ίδιο: x). Το παράδοξο συνίσταται στο ότι δέχτηκαν κυριαρχικούς ορισμούς του φύλου και από την άλλη αρνήθηκαν αυτούς τους ορισμούς.

Η ανάλυση εστιάζει επίσης στον τρόπο με τον οποίο οι λόγοι της οικουμενικότητας και κυρίως οι λόγοι του αφηρημένου ατομισμού και του κοινωνικού καθήκοντος και κοινωνικών δικαιωμάτων έδωσαν την δυνατότητα στις γυναίκες να ορίσουν τους εαυτούς τους ως πολιτικά υποκείμενα ακόμα και όταν οι ίδιοι οι λόγοι τους αρνούσαν την πολιτική δράση (στο ίδιο:15).

Δημόσιο και ιδιωτικό

Μια από τις βασικές διχοτομίες που αποτέλεσε κληρονομιά του Διαφωτισμού και οργάνωσε την ανισότητα και την ιεραρχία ανάμεσα στα φύλα ήταν αυτή του δημόσιου-ιδιωτικού. Οι φεμινίστριες ιστορικοί αμφισβήτησαν τη διχοτομία δημόσιο και ιδιωτικό θεωρώντας τη θεμελιακή για την καταπίεση των γυναικών στο παρελθόν, επεξεργάστηκαν έναν ορισμό του πολιτικού που δεν ταυτιζόταν με την κρατική εξουσία και την καταστολή και έδειξαν ότι οι η εξουσία διαπερνά και την ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα και ότι εξασφαλίζεται μέσω θεσμών όπως η οικογένεια, η θεσμοθετημένη ομοφυλοφιλία, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας κλπ. (Βαρίκα 2000). Έδειξαν ότι τα όρια ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό είναι συγκεχυμένα, μεταβάλλονται ιστορικά και προσδιορίζονται από την πολιτική. Η αντίληψη ότι *το προσωπικό είναι πολιτικό* κωδικοποιούσε το αίτημα της ανίχνευσης της κυριαρχίας σε σχέσεις που θεωρούνται ότι αποτελούν μέρος της ανθρώπινης φύσης και σε θεσμούς που ορίζονται ως απολιτικοί. Η «πολιτικοποίηση του κοινωνικού», όπως την ονόμασαν ο Ernesto Laclau και η Chantal Mouffe, η οποία εκτείνεται από τους αγώνες των εργατών, το φεμινισμό μέχρι τους αγώνες των μειονοτήτων, τείνει να διαλύσει τη διάκριση δημόσιου-ιδιωτικού.

Οι έννοιες δημόσιο και ιδιωτικό και η κατηγορία του διαχωρισμού των σφαιρών αποτέλεσαν αντικείμενα διερεύνησης και ταυτόχρονα αναλυτικά πλαίσια για την ιστορία του φύλου. Οι μελέτες υποστήριξαν ότι ο διαχωρισμός των σφαιρών και η διχοτομία δημόσιο-ιδιωτικό αποτελούσαν κεντρικά νοητικά πλαίσια από το δέκατο έβδομο αιώνα και εξής βάση των οποίων οργανώνονταν οι έμφυλες σχέσεις και οι ταξικές ταυτότητες. Η δημιουργία της αστικής ταυτότητας θεωρήθηκε άρρηκτα δεμένη με τον έμφυλο διαχωρισμό των σφαιρών. Το δημόσιο και το ιδιωτικό αποτελούσαν έμφυλες έννοιες καθώς ταύτιζαν το δημόσιο ως ανδρικό πεδίο και το ιδιωτικό με τις γυναίκες και τον οικιακό χώρο και θεωρήθηκαν ότι χαρακτήριζαν τις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες. Ταυτόχρονα αυτή η διχοτομία λειτουργούσε ιεραρχικά καθώς απέκλειε τις γυναίκες από την πολιτική και την οικονομική δραστηριότητα. Για τη Leonore Davidoff και την Catherine Hall ο διαχωρισμός των σφαιρών αποτελούσε κεντρική διάσταση της αστικής ταυτότητας που διαπερνούσε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής (1987). Η ανδρική ταυτότητα διαμορφώθηκε σε σχέση με την συμμετοχή των ανδρών στην οικονομική και πολιτική σφαίρα ενώ η ιδεολογία της οικιακότητας προσδιόρισε τις γυναίκες ως μητέρες και συζύγους. Οι ιστορικοί έχουν αμφισβητήσει τη σχέση της γλώσσας του διαχωρισμού των σφαιρών και της διχοτομίας δημόσιο/ιδιωτικό με την νεωτερικότητα και την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Θεωρούν επίσης ότι δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση ανάμεσα στην ιδεολογική χρήση του διαχωρισμού των σφαιρών και στην

πραγματικότητα των γυναικών το δέκατο ένατο αιώνα. Ακόμα, ότι οι πηγές στις οποίες στηρίχθηκαν οι ιστορικοί που χρησιμοποίησαν αυτό το αναλυτικό πλαίσιο (ημερολόγια, οδηγοί συμπεριφοράς, μυθιστόρημα, κανονιστική λογοτεχνία) φωτίζουν τους τρόπους με τους οποίους οι λευκές αστές χρησιμοποίησαν αυτή την ιδεολογία για να δομήσουν την υποκειμενικότητά τους και την πρόσβασή τους στην δημόσια σφαίρα και δεν αντανακλούν την κοινωνική πραγματικότητα και με αυτή την έννοια οι ιστορικοί αναπαράγουν ένα ιδεολογικό σχήμα αντί να θέσουν σε κριτική διαπραγμάτευση την ίδια την κατηγορία (Vickery 1993). Υποστηρίζουν ότι στην πραγματικότητα, τα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού ήταν συγκεχυμένα όπως δείχνει η συμμετοχή των γυναικών σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων (συγγραφή που απολάμβανε μεγάλη δημοσιότητα, οι αναγνωστικές πρακτικές, συμμετοχή στη φιλανθρωπία και την κοινωνική πολιτική κλπ.) ανεξάρτητα από την ρητορική της ιδιωτικότητας (Barker 1997, Armstrong 1987). Μία άλλη κριτική θέτει σε αμφισβήτηση την καθολική ισχύ της κατηγορίας θεωρώντας ότι δεν ανταποκρίνεται στις εμπειρίες των μαύρων γυναικών και των γυναικών της εργατικής τάξης και επομένως έχει περιορισμένη αναλυτική αξία για την ερμηνεία άλλων υποκειμενικοτήτων (Kerber 1988).

Για την Riley το νέο πεδίο του κοινωνικού που αναδύθηκε το δέκατο ένατο αιώνα ανατρέπει τη διχοτομία δημόσιο-ιδιωτικό. Το δέκατο ένατο αιώνα οι γυναίκες ταυτίζονται όλο και περισσότερο με τη φύση και το φύλο τους, ενώ η ίδια η έννοια της Φύσης αναδιαρθρώνεται μέσα από τη σύνδεσή της με την κατηγορία «γυναίκα». Η ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών συγκροτήθηκε μέσα από και συγκρότησε μια συλλογική κατηγορία «γυναίκα» που αποτέλεσε το πεδίο επέμβασής τους και αντικείμενό τους. Παράλληλα, το κοινωνικό αποτέλεσε ένα νέο πεδίο δράσης των γυναικών αλλά και έντασης στο φεμινιστικό κίνημα. Η «σύγχρονη γυναίκα» σμιλεύτηκε από τις επιστήμες του ανθρώπου και τα ταξινομητικά τους συστήματα (δημογραφία, οικονομικά, κοινωνιολογία, ψυχολογία, νευρολογία και ψυχιατρική) αλλά και από τους φεμινισμούς του εικοστού αιώνα, οι οποίοι εγκολπώθηκαν, επαναπροσδιόρισαν ή απέρριψαν τα στοιχεία αυτής της κατηγορίας. Η σχέση των ανδρών με την κοινωνία (το κατεξοχήν αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών) ορίστηκε με εντελώς διαφορετικό τρόπο από την τοποθέτηση των γυναικών στο κοινωνικό πεδίο. Οι γυναίκες δεν εξαιρέθηκαν αλλά ενσωματώθηκαν με έναν ολωσδιόλου ασύμμετρο τρόπο. Το πολιτικό τέθηκε σε αντιδιαστολή με το κοινωνικό το οποίο ενσωμάτωνε τις γυναίκες ως κοινωνικότητα στο διηνεκές (Riley 1988) και με αυτή την έννοια η ανάδυση του κοινωνικού πεδίου ανέτρεψε την διχοτομία του δημόσιου και του ιδιωτικού (Donzelot 1977).

Η μελέτη των ανδρών και της ανδρικότητας έχει αναπτυχθεί κυρίως στην βορειο-αμερικανική, ευρωπαϊκή και αυστραλιανή ιστοριογραφία. Κάποιες από τις φεμινίστριες ιστορικούς αντιμετώπισαν με καχυποψία την μελέτη της ανδρικότητας, θεωρώντας ότι επαναφέρει τους άνδρες ως κεντρικά πρόσωπα της ιστορικής αφήγησης. Η απάντηση έχει έμμεσα δοθεί πολύ πριν από την εμφάνιση των μελετών της ανδρικότητας από την Natalie Zemon Davis, όταν υποστήριξε ότι οι ιστορικοί πρέπει να μελετούν όχι μόνο το υποταγμένο φύλο αλλά τη σημασία των φύλων, των έμφυλων ομάδων στο παρελθόν (Davis 1975). Το ερώτημα που έθεσαν οι φεμινίστριες αναφορικά με αυτό νέο ερευνητικό πεδίο είναι μήπως η ενασχόληση με τους άνδρες και την ανδρικότητα όταν περιορίζεται στους ρόλους και στις πολιτισμικές αναπαραστάσεις της ανδρικότητας παραγνωρίζει τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας. Ένα από τα χαρακτηριστικά της ανδρικότητας και ιδιαίτερα στις νεώτερες Δυτικές κοινωνίες είναι ο σχετικά αόρατος χαρακτήρας της αφού οι άνδρες εμφανίζονταν ως ο κανόνας και ταυτίζονταν με τον ορθό λόγο και όχι με το σώμα και με αυτή την έννοια «δεν είχαν φύλο», ενώ οι γυναίκες αποτελούσαν το κατεξοχήν φύλο καθώς ταυτίζονταν με φυσιολογικές λειτουργίες. Ακόμα και στη βικτοριανή εποχή, η βιολογία πολύ λίγο ασχολήθηκε με τους άνδρες ως διακριτές βιολογικές οντότητες σε σύγκριση με τις μελέτες για τις γυναίκες (Tosh 1994). Στην ιστορική μελέτη όταν οι ιστορικοί δεν εστιάζουν ειδικά στις γυναίκες, η ιστορία αφορά τους άνδρες. Όχι όμως τους άνδρες ως άνδρες, ως έμφυλα δηλαδή όντα. Η μελέτη της ανδρικότητας επιδίωκε να φέρει στο προσκήνιο την έμφυλη διάσταση της ανδρικής ταυτότητας και να ιστορικοποιήσει την ανδρικότητα. Αμφισβητώντας, λοιπόν, την ταύτιση των ανδρών με την οικουμενικότητα η μελέτη της ανδρικότητας εξετάζει τους άνδρες ως έμφυλα όντα. Η Rosalind O'Hanlon (1997:3) ορίζει την ανδρικότητα ως «μια όψη της κοινωνικής υπόστασης των ανδρών που είναι έμφυλη: η οποία τον ορίζει ως άνδρα, τον συνδέει με άλλους άνδρες και καθορίζει διαφορετικές πλευρές της ταυτότητας του, όπως την τάξη, την εργασία, την φυλή και την εθνότητα».

Η ιδεολογία του ανδρισμού στη βικτοριανή εποχή ήταν αντικείμενο μελετών καθώς θεωρήθηκε ότι αποτελούσε μία από τις έννοιες κλειδιά στο ηθικό σύμπαν των βικτοριανών. Η κουλτούρα του ιδιωτικού σχολείου (Newson 1961), η σχέση μεταξύ αθλητισμού και ανδρισμού (Mangan 1981), η θέση του ανδρισμού στο βικτοριανό μυθιστόρημα (Vance 1985, Nelson 1991), ο μετασχηματισμός του ανδρισμού στις αρχές του εικοστού αιώνα και η διαμόρφωση ενός κώδικα αποικιοκρατικού ανδρισμού (Field 1982, Rosenthal 1986), ο οποίος αποτέλεσε τον πυρήνα των πολιτισμικών αναπαραστάσεων με ευρεία λαϊκή απήχηση και διαπότισε την ανδρική ταυτότητα (Dawson 1994, Bristow 1991, Boyd 1994). Παρόλο που σε αυτές τις μελέτες το φύλο δεν αποτελεί αναλυτικό πλαίσιο, δεν εξετάζεται η σημασιολόγηση

της ανδρικότητας μέσα από τη σχέση της με την θηλυκότητα και δεν αναδεικνύεται η άρθρωσή της με τις σχέσεις εξουσίας, έχουν φωτίσει τις ιστορικές εκφράσεις της ανδρικότητας και θέσει σε αμφισβήτηση τη σταθερότητα των έμφυλων κατηγοριών. Οι ιστορικοί που ανέλυσαν τα αποικιοκρατικά στερεότυπα της εκθήλυνσης των αποικιοκρατούμενων πρόβαλαν περισσότερο την άρθρωση της ανδρικότητας με τις σχέσεις εξουσίας και την έμφυλη επένδυση του αποικιοκρατικού λόγου.

Η εισαγωγή της έννοιας της ανδρικότητας στις κοινωνικές σχέσεις ανέδειξε τη διαπλοκή της με την ταξική ταυτότητα και αναίρεσε την ύπαρξη ενός παγιωμένου ορισμού της ανδρικότητας τόσο της αστικής όσο και της εργατικής τάξης (Roper και Tosh 1991). Τα στοιχεία που όριζαν κάθε φορά την ανδρική ταυτότητα των αστών καθώς και η ισορροπία τους μεταβάλλονταν. Η έννοια του *breadwinner* αποτέλεσε την κατεξοχήν δημόσια έκφραση της ανδρικότητας που καθόρισε και τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα αλλά και στις κοινωνικές τάξεις (Tosh 1994). Οι ανύπαντροι άντρες είχαν πάντοτε μια αμφίβολη θέση στην κοινωνία ενώ η εργασία των γυναικών και η αδυναμία των εργατών να παρέχουν τα μέσα για την επιβίωση της οικογένειας χωρίς την εργασία των γυναικών συνιστούσε απειλή για την ανδρική ταυτότητα των εργατών. Η εργασιακή ταυτότητα, η ειδίκευση, η φυσική δύναμη αποτελούσαν συστατικά στοιχεία της ανδρικής εργατικής ταυτότητας (Willis 1993). Η ταπείνωση του άνεργου άνδρα που τον συντηρούσε η σύζυγός του ήταν συνδεδεμένη με την κανονιστική ανδρική ταυτότητα που οριζόταν όχι μόνο με βάση τις πολιτικές αξίες της κυρίαρχης τάξης αλλά και από το εργατικό κίνημα (Rose 1993, McClelland 1989). Η διαπλοκή της ανδρικότητας με τη σεξουαλικότητα έδειξε ότι η κυρίαρχη ανδρική αποκτά νόημα μέσα από την αντίθεσή της με άλλες υπάλληλες ανδρικές οι οποίες θέτουν σε αμφισβήτηση την πατριαρχία (Weeks 1989, 199).

Οι ιστορικοί ανέλυσαν τη συμβολική λειτουργία της θηλυκότητας και της ανδρικότητας στις εθνικές αναπαραστάσεις των ολοκληρωτικών καθεστώτων (Πασσερίνι 1998) και στον πόλεμο. Οι αντιλήψεις για την ανδρική και τη θηλυκότητα απέδιδαν διαφορετικούς ρόλους στις γυναίκες και στους άνδρες στον πόλεμο και διαμόρφωναν σχέσεις εξουσίας τόσο μεταξύ ανδρών και γυναικών όσο και μεταξύ ανδρών αλλά και δεσμούς αλληλεγγύης. Οι αντιλήψεις για την ανδρική που ενσάρκωνε η μορφή του Μουσολίνι έθεταν ιεραρχίες ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα καθώς και ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα. Η ανδρική ως στοιχείο της εθνικής ταυτότητας την περίοδο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου δημιουργούσε δεσμούς μεταξύ των ανδρών, ταύτιζε τους άνδρες με το Κράτος και τους προσέδιδε μια προνομιακή σχέση με το Κράτος (Mosse 1984). Η μελέτη των συμβολικών αναπαραστάσεων κρίθηκε απαραίτητη για την κατανόηση της πολιτικής βίας.

Η μελέτη της ανδρικότητας στην αποικιοκρατία θέτει σε κριτική την μελέτη του φύλου ως σχέσης μεταξύ ανδρών και γυναικών και εισάγει την διαδραστική σχέση της ανδρικότητας με την τάξη, την φυλή, την σεξουαλικότητα, την θρησκεία και την εθνική ταυτότητα, αναδεικνύοντας την κεντρικότητα του ζητήματος της εξουσίας στην ιστορία της ανδρικότητας. Το μοντέλο της κανονιστικής βρετανικής ανδρικότητας (και οι αποκλεισμοί που το συγκροτούσαν, μέσω της «εκθήλυνσης» των αποικιοκρατούμενων) οργάνωσε τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα σε αποικιοκράτες και αποικιοκρατούμενους αλλά επίσης αποτέλεσε τον άξονα γύρω από τον οποίο συγκροτήθηκαν οι ταυτότητες των τοπικών ελίτ και της μικροαστικής τάξης και οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα αλλά και τις κοινωνικές τάξεις (Sarkar 1992, 1997). Η ανδρικότητα αποτέλεσε το πεδίο πάνω στο οποίο συγκροτήθηκαν οι ιεραρχίες ανάμεσα στην αποικιοκρατική εξουσία και στους αποικιοκρατούμενους αλλά ταυτόχρονα το πεδίο μέσω του οποίου επαναπροσδιορίστηκαν οι ανδρικές ταυτότητες των αποικιοκρατούμενων (Nandy 1983, Sinha 1995, Chowdury 1998). Στο πλαίσιο της αποικιοκρατίας στην Ινδία, η ανδρικότητα μελετήθηκε ως σχέση όχι ως μία αυτάρκης ιστορία μιας συγκεκριμένης ομάδας. Οι έμφυλες διχοτομίες μεταξύ ενός εσωτερικού/ψυχικού κόσμου και ενός εξωτερικού/υλικού αποτέλεσαν τις λογοθετικές στρατηγικές της εθνικιστικής ιδεολογίας με αποτέλεσμα η διπλή χειραφέτηση των γυναικών να προσδιορίζεται από μια εθνικιστική πατριαρχία (Chatterjee 1993). Επίσης τονίστηκε ότι πρέπει να μελετηθεί όχι μόνο στο πλαίσιο αναπαραστάσεων αλλά των ιδεολογικών και υλικών συνθηκών μέσα στις οποίες νοηματοδοτείται (Sarkar 1992, Chakravarti 1998). Η ανδρικότητα διαμορφώνεται από ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών σχέσεων αλλά αποτελεί και η ίδια στοιχείο διαμόρφωσής τους (Sinha 1999). Η Minralini Sinha (1995), εξετάζοντας την μορφή και τα αποτελέσματα της έμφυλης άρθρωσης της βρετανικής αποικιοκρατικής εξουσίας, υποστήριξε ότι η βρετανική αποικιοκρατική κουλτούρα δεν επέβαλε την ανδρικότητα ως μορφή εξουσίας αλλά χτίστηκε πάνω σε προηγούμενες εκφάνσεις της ανδρικότητας. Οι στρατιωτικές παραδόσεις αποτελούσαν σημαντικό μέρος της προ-αποικιακής κουλτούρας στην Ινδία, οι οποίες ενισχύθηκαν με την υπερ-μασκιλιστική κουλτούρα της βρετανικής αποικιακής εξουσίας.

Υπάρχει ο κίνδυνος, όπως έχει παρατηρήσει η Judith Allen (1987), στην μελέτη των ανδρών ως έμφυλα όντα και της έκφρασης της ανδρικότητας στον οικιακό χώρο, στην γειτονιά, στην εργασία κλπ να θεωρήσει δεδομένη την σχέση μεταξύ του ανδρικού σώματος (των ανδρών) και των διαφορετικών μορφών της ανδρικότητας στην ιστορία. Ελλοχεύει πάντοτε ο κίνδυνος να υπονοήσει μια συνέχεια των πραγματικών γυναικών και ανδρών και να περιγράψει τις αλλαγές της ανδρικότητας πάνω σε σταθερά σώματα. Οι πολλαπλές

κοινωνικές συνθήκες που αναπαράγονται από τις πολιτικές της ανδρικότητας αρνούνται την ταύτιση των ανδρών με την ανδρικότητα. Επομένως δεν υπάρχει κανένα πεδίο στο οποίο στο οποίο ανήκει κατ' ανάγκην η ανδρικότητα ούτε κάποια αρχή ή θεμέλιο όπου μπορεί κανείς να ανιχνεύσει κάποια συνεχή σχέση μεταξύ των ανδρών και της ανδρικότητας. Η Sinha προτείνει την αποσύνδεση της ανδρικότητας από τους άνδρες και επομένως την αποσύνδεση της ανδρικότητας από τις ιστορίες των ανδρών ως έμφυλα όντα.

Αποικιοκρατία και φύλο

Η κριτική των έγχρωμων φεμινιστριών για την απώθηση από την ιστορία των γυναικών του ρόλου που έπαιξε η φυλετική καταπίεση στη διαμόρφωση του ατομικού και συλλογικού υποκειμένου του φεμινισμού και το κάλεσμά τους να ερευνήσουν οι ίδιες οι λευκές ιστορικοί τους τρόπους με τους οποίους η αποικιοκρατία διαμόρφωσε τις εθνικές ταυτότητες αλλά και την ιστορική αφήγηση άρχισε να αποτελεί ζητούμενο για την ιστορία του φύλου την δεκαετία του 1990. Η μετατόπιση από την θεώρηση της Βρετανίας ως κλειστής και ανέπαφης από την αυτοκρατορία στην αντιμετώπιση των βρετανικών κοινωνικών και πολιτισμικών μορφωμάτων -ανδρικότητας, του καπιταλισμού, του οικιακού ιδεώδους- μέσα από τη σχέση τους με τον αποικιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό συνιστά ένα αναλυτικό πλαίσιο που προσπαθεί να ανταποκριθεί στα ζητήματα που έθεσαν οι έγχρωμες φεμινίστριες. Το εθνικό πλαίσιο επεκτάθηκε και αντιμετωπίστηκε μέσα στο πλαίσιο της αποικιοκρατίας, καθώς η αποικιοκρατία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της βρετανικής ταυτότητας. Μέσα από αυτή τη διαλεκτική σχέση θεωρήθηκε ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για εθνική ομοιογένεια και εδαφική αυτονομία. Η φεμινιστική οπτική ανέτρεψε συμβατικές θεωρήσεις της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας και των πρακτικών της και προσέφερε μεθοδολογίες για την κατανόηση του έθνους, του εθνικισμού, της αυτοκρατορίας και της πολιτισμικής ταυτότητας. Μια από τις θεωρητικές παραδοχές της ιστορίας της αποικιοκρατίας είναι ότι ο ιμπεριαλισμός δεν μπορεί να γίνει κατανοητός χωρίς μια θεωρία των σχέσεων εξουσίας που οργανώνονται από την έννοια του φύλου.

Η εξέταση των δυναμικών του φύλου ως μια βασική διάσταση του ιμπεριαλιστικού προγράμματος αποτέλεσε το πλαίσιο ανάλυσης της μελέτης της Anne McClintock (1995). Η McClintock εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους οι γλώσσες τις τάξης και του εθνικού πρωτογονισμού στην βρετανική κοινωνία εκφράζονταν μέσα από λόγους φυλετικής απόκλισης και σεξουαλικής παθολογίας. Η διαχείριση και ο έλεγχος της εργατικής τάξης πραγματοποιούνταν μέσα από την προβολή ρατσιστικών και έμφυλων χαρακτηριστικών στο εργατικό δυναμικό. Το γυναικείο σώμα ήταν το σύμβολο των ορίων της αυτοκρατορίας στο

εσωτερικό της βικτοριανής κοινωνίας. Οι αναπαραστάσεις των υπηρετριών, των νταντάδων, των εργατριών στα ορυχεία, των ιρλανδών εργαζομένων, των πορνών έκαναν χρήση των συμβόλων του αποικιοκρατικού φαντασιακού αλλά και της σεξουαλικής απόκλισης. Η γυναικεία αστική ταυτότητα διαμορφώθηκε σε σχέση με αυτές τις αναπαραστάσεις μέσα από το διχοτομικό διαχωρισμό και έκαναν αδιανόητη κάθε έννοια «αδελφότητας» και συμμετοχής των γυναικών της εργατικής τάξης σε μια κοινή ταυτότητα.

Η αγγλική εθνική ταυτότητα, υποστηρίζει η McClintock, συγκροτήθηκε μέσα από έννοιες φυλετικής καθαρότητας, της πολιτισμικής ανωτερότητας και του εκπολιτισμού του «Άλλου». Οι έννοιες της φυλετικής καθαρότητας και υγιεινής και της ιμπεριαλιστικής προόδου διαχέονταν στην μητρόπολη μέσω του εμπορευματικού καπιταλισμού και της διαφήμισης. Αυτή η εκλαΐκευση και η μαζική διαφήμιση της αυτοκρατορίας έφερνε τις αποικίες στην καρδιά της μητρόπολης, διαμορφώνοντας την αγγλική ταυτότητα.

Η Catherine Hall (1992) υποστηρίζει ότι η αγγλική εθνική ταυτότητα συγκροτήθηκε μέσα από τον αποικιακό λόγο. Η διαμάχη για τη δουλεία αφορούσε την κατασκευή της αγγλικής ταυτότητας και την παγίωση σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής. Οι λόγοι που αφορούσαν την κατάργηση της δουλείας οργανώνονταν γύρω από την έννοια του «νέγρου» ως μικρότερου αδελφού ή αδελφής. Αφορούσαν τόσο την κατασκευή της κατηγορίας «μαύρος» αλλά και, έμμεσα, την κατασκευή της λευκής ταυτότητας, μιας κατηγορίας όμως που ήταν αόρατη καθώς εμφανιζόταν ως φυσική και μεταμφιεζόταν ως οικουμενική. Εξετάζοντας δύο αντιμαχόμενες εκδοχές της αγγλικής ανδρικότητας στα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα, η Hall καταλήγει ότι η αγγλική ανδρικότητα συνδεόταν με μια σειρά ιδεών για την διαφορά των φύλων και για την φυλετική ανισότητα. Και οι δύο στηρίζονταν στην παραδοχή ότι οι άνδρες λευκοί αστοί αποτελούσαν την ενσάρκωση της ατομικότητας, η οποία ήταν συνυφασμένη με την ανεξαρτησία. Η πρώτη εκδοχή της ανδρικότητας που εκφραζόταν από τον Thomas Carlyle, υποστήριζε ότι η πραγματική ανθρώπινη κατάσταση σήμαινε την ικανότητα των ανδρών να δρουν με ισχύ και να διευθύνουν τις γυναίκες, τους υπηρέτες και τους σκλάβους. Η κατάρρευση των κοινωνικών ιεραρχιών (η ψήφος των εργατών, ο φεμινισμός, οι απαίτηση των μαύρων να συμπεριληφθούν στην πολιτισμένη ανθρωπότητα) απειλούσε την κοινωνία. Η άλλη έκφασή της, την οποία υποστήριζε ο John Stuart Mill, ήταν ότι μαύροι και οι γυναίκες έπρεπε και μπορούσαν να φτάσουν και αυτοί στο επίπεδο του πολιτισμού, της ανδρικής δηλαδή ατομικότητας και της ελεύθερης βούλησης, επιδιώκοντας μια ισότιμη σχέση μεταξύ γυναικών και ανδρών, μαύρων και λευκών. Οι δύο αυτές εκδοχές της ανδρικότητας προσέδιδαν διαφορετικό νόημα στην αγγλικότητα, συγκροτώντας ταυτόχρονα τις διαφορετικές εκδοχές της εθνικής ταυτότητας, η μία

σοβινιστική, εθνοκεντρική και ρατσιστική, επικαλούμενη τη λαϊκή συνείδηση και την παράδοση και η άλλη εδραιωμένη στον ορθό λόγο και στο δίκαιο.

Προσπαθώντας να προσφέρει μια περισσότερο ιστορική και υλική ανάλυση των οριενταλιστικών πρακτικών και να θέσει τις κατηγορίες αποικιοκρατούμενος και αποικιοκράτης στο πλαίσιο των συγκεκριμένων πρακτικών της εξουσίας και όχι ως παγιωμένες και αναλλοίωτες στην «αποικιακή κατάσταση», η Sinha (1995) εξετάζει τη σχέση μεταξύ αποικιακής και εθνικιστικής πολιτικής. Αυτές οι κατηγορίες παράγονται και αναπαράγονται και στη Βρετανία και στην Ινδία στο πλαίσιο συγκεκριμένων συζητήσεων και συγκρούσεων. Η ανδρικότητα αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία η αποικιοκρατία διαχειρίστηκε την εξουσία της και το πεδίο διαπραγμάτευσής της εξουσίας των αποικιοκρατών και αποικιοκρατούμενων και της ταυτότητάς τους καθώς και του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης. Η βρετανική εξουσία εδραίωσε τον πατριαρχικό ρατσισμό της αποικιοκρατικής εξουσίας της χρησιμοποιώντας τις πολιτικές της αποικιακής ανδρικότητας και βασίζοντας τα επιχειρήματα για την ανικανότητα των Ινδών ελίτ να ασκήσουν εξουσία στην έλλειψη ανδρισμού. Η αγγλο-ινδική κοινότητα και ο αγγλο-ινδικός τύπος χρησιμοποίησαν την εικόνα του εκθηλυμένου Ινδού για να αποτρέψουν την συμμετοχή των Ινδών στην διακυβέρνηση. Από την άλλη η υπεράσπιση της πατριαρχίας ως απάντηση στις κατηγορίες της εκθήλυνσης οδήγησε τις ελίτ να υιοθετήσουν την ατζέντα της βικτοριανής αποικιοκρατικής εξουσίας. Ταυτόχρονα ο φόβος της εκθήλυνσης της αποικιοκρατικής διοίκησης από τους «εκθηλυμένους» Ινδούς φέρνει στο προσκήνιο την ανδρικότητα ως μία από τις βασικές έννοιες μέσα από τις οποίες αρθρωνόταν η αποικιοκρατική εξουσία.

Οι παραπάνω μελέτες αμφισβήτησαν την πολιτισμική ομοιογένεια της Βρετανίας πάνω από όλα όμως αποκαλύπτουν την πολιτική της ιστορικής γραφής και της κατασκευής της εθνικής ιστορίας, του ρόλου δηλαδή των ιστορικών στην προστασία της πολιτισμικής ομοιογένειας του έθνους και της εδαφικής οριοθέτησης του έθνους-κράτους. Στην ουσία η φεμινιστική αυτή η ιστορία αναθεωρεί την κυριαρχία της ίδιας της Βρετανίας (Burton 1996).

Η αμφισβήτηση των διχοτομιών αποικιοκρατούμενος-αποικιοκράτης, μητρόπολη-αποικία, κυριαρχία-αντίσταση, επιβολή-απόκριση και η έμφαση στην πολλαπλότητα και στις διακριτές μορφές της αποικιοκρατίας, της μητρόπολης, της ανδρικότητας και της θηλυκότητας συνιστούν τα νέα αναλυτικά πλαίσια σε έναν ολοένα και αυξανόμενο αριθμό μελετών της αποικιακής Αφρικής. Οι μελέτες εστιάζουν στον τρόπο που η αποικιοκρατική εξουσία επαναπροσδιόρισε τις σχέσεις μεταξύ των αποικιοκρατούμενων, στην πολυπλοκότητα των τοπικών ερίδων, και στα νοήματα που τα ίδια τα αποικιακά υποκείμενα απέδιδαν στις μορφές αντίστασής τους. Αναλύοντας το ζήτημα της κλειτοριδεκτομής, η Lynn

Thomas θέτει σε κριτική το δίπολο επιβολή-αντίσταση καθώς και το στερεότυπο της καταπιεσμένης και παθητικής «γυναίκας του Τρίτου Κόσμου» που παράγεται μέσα από το λόγο αυτών που ζητούν την κατάργησή της. Εξετάζοντας την κλειτοριδεκτομή στο πλαίσιο της πολιτικής του μεταπολεμικού αποικιακού κράτους της Κένυας να θέσει εκτός νόμου την κλειτοριδεκτομή, η Thomas προσπαθεί να ερμηνεύσει το νόημα της αντίστασης στην κατάργησή της από τις νεαρές γυναίκες εστιάζοντας στις σημασίες της κλειτοριδεκτομής ως διαβατήριας τελετής της ενηλικίωσης των γυναικών και στις σχέσεις μεταξύ γυναικών διαφορετικής γενιάς. Η αντίσταση στην απαγόρευση ερμηνεύεται ως αντίσταση στην ανατροπή των ομοκοινωνικών σχέσεων από το αποικιακό κράτος.

Πορίσματα

Τη δεκαετία του 1990 η εισαγωγή της έννοιας του φύλου στην ιστορική ανάλυση οδήγησε στον επαναστοχασμό εννοιών, αναλυτικών κατηγοριών και ερμηνευτικών σχημάτων αναφορικά με το έθνος, την εργασία, την τάξη, την κρατική εξουσία και στόχευε στο να δείξει ότι δεν υπάρχει ένα ουδέτερο ιστορικό πεδίο. Οι προσεγγίσεις των παραπάνω ζητημάτων μέσα από την οπτική του φύλου έχει συναντήσει αντίσταση και πολλές από τις μελέτες παραμένουν περιθωριακές ή απευθύνονται σε ένα «ειδικό» κοινό, το οποίο ταυτίζεται με τον φεμινιστικό κύκλο. Η μελέτη του φύλου στα πεδία όπου οι γυναίκες ήταν ορατές και η έμφαση στις σχέσεις των φύλων άφηναν ανέπαφες τις περιοχές όπου η ανδρικότητα και η θηλυκότητα καθορίζουν τις ταξικές, εθνικές, φυλετικές ταυτότητες.

Οι μελέτες που εισήγαγαν την έννοια του φύλου στην ιστορία της αποικιοκρατίας και της συγκρότησης του έθνους πρόβαλαν τις ανισότητες που συνδέονται με τους διαφορετικούς έμφυλους και φυλετικούς τρόπους της συμμετοχής στο έθνος-κράτος και αμφισβήτησαν το μύθο της ομοιογένειας των εθνικών πολιτισμών. Έδειξαν ότι η νεωτερικότητα δημιουργήθηκε μέσα στην αποικιοκρατία και από αυτήν και ότι το κέντρο και η περιφέρεια δεν αποτελούν διακριτούς σχηματισμούς, αφού οι αποκλεισμοί στο εσωτερικό και η σχέση μεταξύ αποικιοκράτη και αποικιοκρατούμενου διαμορφώνουν το κέντρο. Εστιάζοντας στο ίδιο το κέντρο και στον τρόπο με τον οποίο οι έμφυλοι και φυλετικοί αποκλεισμοί διαμόρφωσαν τη λευκή ταυτότητα, αποκάλυψε το ρόλο της ιστορίας στη νομιμοποίηση του έθνους και ως θεματοφύλακα της πολιτισμικής ομοιογένειας του έθνους. Οι έγχρωμες φεμινίστριες έγραψαν τις ιστορίες της δουλείας, της αποικιοκρατίας και του φεμινισμού από τη δική τους θέση και ταυτόχρονα αντιστρατεύτηκαν την αποικιοποίηση του λευκού φεμινισμού.

Η εισαγωγή του φύλου στην εθνική ιστορία σημαίνει ότι οι έμφυλες σχέσεις είναι άρρηκτα δεμένες με τη διαδικασία της εθνικής συγκρότησης και ότι η ανδρικότητα και η

θηλυκότητα παίζουν καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Μια οπτική της εθνικής ιστορίας που αναδεικνύει την έμφυλη συγκρότηση των κανόνων της δεν μπορεί να υπάρξει μόνο μέσα από τη μελέτη των σχέσεων των φύλων καθώς ο αποκλεισμός γίνεται ορατός στη συμβολική κυριαρχία, τα ίχνη της οποίας σβήνουν καθώς ενσωματώνεται στην κοινωνία (Riot-Sarcey 1999).

Η ιστορικοποίηση της κατηγορίας «γυναίκα» αποτέλεσε ένα από τα σημαντικά ζητήματα των σπουδών του φύλου, δημιούργησε όμως ταυτόχρονα εντάσεις στο φεμινιστικό κίνημα. Η ένταση της επίκλησης της, για παράδειγμα στην εθνική ιδεολογία, καθώς και ό,τι θεωρείται αποδεκτός τρόπος του να είσαι γυναίκα ποικίλλει ιστορικά αλλά και ανάλογα με την τάξη, την ηλικία, την απασχόληση και τη θρησκεία. Το ζήτημα των πηγών για την κατανόηση των διαφορετικών νοημάτων της κατηγορίας «γυναίκα» δημιούργησε μια τάση προς συγκεκριμένες περιοχές, όπως η ιατρική, η θρησκεία, οι δικαστικές πηγές. Η έρευνα, υποστηρίζει η Jordanova θα έπρεπε να στραφεί και σε διαφορετικές πηγές και οπτικές καθώς οι αφαιρετικές κατηγορίες και οι επίσημοι λόγοι δεν μπορούν να υποκαταστήσουν μια πλήρη κατανόηση των ιστορικά καθορισμένων σημασιοδοτήσεων της έννοιας (Jordanova 2003). Πρόκειται για ένα σύνθετο φαινόμενο όπου η υποκειμενική εμπειρία, η εσωτερικευση και η ενσωμάτωση των εννοιών στη συνείδηση απαιτούν διαφορετικές πηγές και προσεγγίσεις (στο ίδιο).

Η εισαγωγή της έννοιας του φύλου στη ιστορία της επιστήμης και του σώματος υπήρξε καθοριστική για την αμφισβήτηση και αναίρεση της διάκρισης φύλου-κοινωνικού φύλου. Θέτοντας τη «φύση», το «γυναικείο σώμα» ως αντικείμενο μελέτης και αναλύοντας τη σχέση φύλου και επιστήμης, οι ιστορικοί φώτισαν τον τρόπο με τον οποίο οι επιστημονικές πρακτικές και θεωρίες της βιολογίας και της ιατρικής αποτελούν πολιτισμικές και κοινωνικές κατασκευές και η παραγωγή τους δεν μπορεί να διαχωριστεί συγκεκριμένο χρόνο και τόπο στους οποίους δημιουργήθηκαν. Η εστίαση στην ανδρικότητα και τη θηλυκότητα τείνει να αναπαράγει μια διχοτομική αντίληψη του φύλου και της ταυτότητας ενώ η ιστορία άλλων σεξουαλικών ταυτοτήτων παραμένει περιθωριακή.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έφη και Ψαρρά, Αγγέλικα (επιμ.), 1989. *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Μια ανθολογία*. Αθήνα:
- Αβδελά, Έφη και Ψαρρά, Αγγέλικα (επιμ.), 1997. *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αβδελά, Έφη, 1989. "Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος - 20ός αιώνας). *Τα Ιστορικά* 11: 339-60.
- Αβδελά, Έφη, 1990. *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα, 1908-1955*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Αβδελά, Έφη, 2003. *Διά λόγους τιμής: Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Βαρίκα, Ελένη, 1987. *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Βαρίκα, Ελένη, 2000. *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Βολντμάν, Ντ., Κρ. Κλαπίς-Ζιμπέρ, Ρ. Μ. Λαγκράβ κ.ά., 1997. "Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας. Στο Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.). *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. 329-70. (Πρώτη δημοσίευση 1986. *Annales ESC*, 2:271-93.)
- Ζέμον-Νταϊήβις, Νάταλι, 2000. *Η επιστροφή του Μαρτίνου Γκερ*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, 1986. *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα, 1830-1893*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Κέλι, Τζόουν, 1996. "Η κοινωνική σχέση των φύλων: μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών". Στο Αβδελά και Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες...*: 123-147.
- Κορασίδου, Μαρία, 1995. *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.

- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, Ελεγκίτου, Ελένη, 1987. *Η εκπαίδευση "εις τα του οίκου" και τα γυναικεία καθήκοντα: Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*. Αθήνα:
- Μπένετ, Τζούντιθ, 1996. "Φεμινισμός και Ιστορία". Στο Αβδελά και Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες...* 371-411.
- Μποκ, Γκιζέλα, 1997. "Ιστορία των γυναικών και ιστορία του φύλου". Στο Αβδελά και Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες...* 411-450.
- Πασσερίνη, Λουίζα, 1998. *Σπαράγματα του 20ού αιώνα: Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*. μεταφ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου. Αθήνα: Νεφέλη.
- Σκοτ, Τζόουν, 1997. "Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης". Στο Αβδελά και Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες...* 285-328.
- Φουρνάρακη, Ελένη, 1987. *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί, 1830-1910. Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα:
- Χάφτον, Όλουεν, 2003. *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Ψαρρά, Αγγελίκα, 1988. "Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο". Στο Γιώργος Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.). *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*. Κρήτη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. 67-82.
- Abrams, Lynn, 2002. *The Making of Modern Woman: Europe, 1789-1918*. Λονδίνο: Longman.
- Allen, Judith, 1987. "Discussion: Mundane Men: Historians, Masculinity and Masculinism". *Historical Studies*, 22: 617-28.
- Alexander, Sally και Barbara Taylor, 1981. Στο "In Defense of 'Patriarchy'". Raphael Samuel (επιμ.), *People's History and Socialist Theory*. Λονδίνο: Routledge & Keagan Paul.
- Ankum von, Katharina (επιμ.), 1997. *Women in the Metropolis: Gender and Modernity in Weimar Culture*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Armstrong, Nancy, 1987. *Desire and Domestic Fiction: A Political History of the Novel*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Baecque de, Antoine, 1997 (1993). *The Body Politic: Corporeal Metaphor in Revolutionary France 1770-1800*. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Bailey, Peter, 1990. "Parasexuality and Glamour: The Victorian Barmaid as Cultural Prototype". *Gender and History*, 2,2: 148-172.
- Barker, Hannah και Elaine Chalus (επιμ.), 1997. *Gender in Eighteenth-Century England: Roles Representations and Responsibilities*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Longman.

- Baron, Ava (επιμ.), 1991. *Work Engendered: Toward a New History of American Labor*. Ιθάκα: Cornell University Press.
- Beechy, Veronica, 1979. "On Patriarchy". *Feminist Review*, 3:66-82.
- Bennett, Judith, "Women's History: A Study in Continuity and Change". *Women's History Review*, 2.
- Bennett, Judith, 1988. "History that Stands Still: Women's Work in the European Past". *Feminist Studies*, 14:269-83.
- Bennett, Judith, 1989. "Feminism and History". *Gender and History*.
- Bennett, Judith, 1996. *Ale, Beer and Brewsters in England: Women's Work in a Changing World, 1300-1600*. Oxford University Press.
- Berg, Maxine, 1993. "What Difference did Women's Work Make to the Industrial Revolution?". *History Workshop Journal*, 35:22-44.
- Berg, Maxine, 1994. *The Age of Manufactures 1700-1820: Industry, Innovation and Work in Britain*. Λονδίνο: Routledge, (2nd edition).
- Berlanstein, Lenard (επιμ.), 1993. *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*. Ουράνα: University of Illinois Press.
- Blom, Ida, Karen Hagemann, Catherine Hall, 2000. *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. Λονδίνο: Berg.
- Bock, Gisela, 2001. *Women in European History*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Bonnet, Victoria και Lyn Hunt (επιμ.), 1999. *Beyond the Cultural Turn*. Μπέρκλεϊ.
- Bourke, Joanna, 1996. *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Bowlby, Rachel, 1985. *Just Looking: Consumer Culture in Dreiser, Gissing, and Zola*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Methuen.
- Boyd, Kelly, 1994. "Exemplars and Ingrates: Imperialism and Masculinity in the Boys' Story Paper, 1880-1930". *Historical Research*, 67.
- Bridenthal, Renate, Atina Grossman και Marion Kaplan (επιμ.), 1984. *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.
- Bristow, Joseph, 1991. *Empire Boys: Adventures in a Man's World*. Λονδίνο:
- Brown, Elsa Barkley, 1992. "'What Has Happened Here': The Politics of Difference in Women's History and Feminist Politics". *Feminist Studies*, 18:295-312.
- Burleigh, Michael και Wolfgang Wippermann, 1991. *The Racial State: Germany 1933-1945*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

- Burton, Antoinette, 1994. *Burdens of History: British Feminists, Indian Women, and Imperial Culture, 1865-1915*. Τσάπελ Χίλ, Νότια Καρολίνα: University of North Caroline Press.
- Burton, Antoinette, 1996. "Remapping Colonial Culture: Feminist Perspectives". *Radical History Review*, 66:220-228.
- Butler, Judith, 1999. *Gender Trouble* (1^η έκδοση 1989). Νέα Υόρκη: Routledge.
- Bynum, Caroline, 1992. *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion*. Νέα Υόρκη:
- Bynum, Caroline, 1995. "Why All the Fuss about the Body? A Medievalist's Perspective". *Critical Inquiry*, 22.
- Canning, Kathleen και Sonya O. Rose, 2001. "Introduction: Gender, Citizenship and Subjectivity: Some Historical and Theoretical Considerations". *Gender and History*, 13,3:427-443.
- Canning, Kathleen, 1994. "Feminist History after the "Linguistic Turn": Historicizing Discourse and Experience". *Signs*, 19:368-404.
- Carby, Hazel V., 1985. "'On the Threshold of Woman's Era': Lynching, Empire and Sexuality in Black Feminist Theory". *Critical Inquiry*, 12:262-77.
- Cassia, Paul Saint, και Bada, Constantina, 1992. *The Making of the Modern Greek Family: Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Chakravarti, Uma, 1998. *Rewriting History: The Life and Times of Pandita Ramabai*. Νέο Δελχί: Kali for Women.
- Chatterjee, Partha, 1993. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Chaytor, Miranda, 1995. "Husband(ry): Narratives of Rape in the Seventeenth Century". *Gender and History*, 7, 3.
- Chinn, Carl, 1988. *They Worked All Their Lives: Women of the Urban Poor in England, 1880-1939*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.
- Chowdury-Sengupta, Indira, 1998. *The Frail Hero and Virile History: Gender and the Politics of Culture in Colonial Bengal*. Νέο Δελχί: Oxford University Press.
- Clark, Anna, 1987. *Women's Silence, Men's Violence: Sexual Assault in England, 1770-1845*. Λονδίνο: Pandora.
- Clark, Anna, 1995. *The Struggle for the Breeches: Gender and the Making of the British Working Class*. Λονδίνο: Rivers Oram Press.

- Cobble, Dorothy Sue, 1991. *Dishing It Out: Waitresses and Their Unions in the Twentieth Century*. Ουρμπάνα: University of Illinois Press.
- Cody, Lisa, 1995. "This Sex Which Seems to Have Won: The Emergence of Masculinity as a Category of Historical Analysis". *Radical History Review*, 61:175-83.
- Colbourne, Cathy, Vijaya Joshi και Christina Towmey, 1997. "Gender and History in Australian History in the 1990s". *Australian Feminist Studies*, 12:344-56.
- Cott, Nancy, 1977. *The Bonds of Womanhood: 'Women's Sphere' in New England, 1780-1835*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press.
- Damoussi, Joy, 1997. *Depraved and Disorderly: Female Convicts, Sexuality and Gender in Colonial Australia*. Μελβούρνη: Cambridge University Press.
- Davidoff, Leonore, 1995. *Worlds Between: Historical Perspectives on Gender and Class*. Κέιμπριτζ, Polity Press.
- Davidoff, Leonore, Keith McClelland και Eleni Varikas (επιμ.), 2000. *Gender and History: Retrospect and Prospect*. Blackwell.
- Davidoff, Leonore, Megan Doolittle και Janet Fink (επιμ.), 1999. *The Family Story*. Blackwell.
- Davidoff, Leonore, και Hall, Catherine, 1987. *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Classes*. Λονδίνο.
- Dawson, Graham, 1994. *Soldier Heroes: British Adventure, Empire and Imagining of Masculinities*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- DeVault, Ileen A., 1990. *Sons and Daughters of Labor: Class and Clerical Work in Turn-of-the-Century Pittsburg*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Domansky, Elizabeth, 1997. "Militarization and Reproduction in World War I Germany". Στο Geoff Eley (επιμ.), *Society, Culture, and the State in Germany 1870-1930*. Ανν Άρμπορ: University of Michigan Press.
- Donzelot, Jacques, 1977. *La police des familles*. Παρίσι:
- Dreger, Alice Domurat, 1997. *Hermaphrodites and the Medical Invention of Sex*. Κέιμπριτζ: Harvard University Press.
- Duberman, Martin Bauml, Martha Vicinus, George Chauncey (επιμ.), 1989. *Hidden From History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*. Νέα Υόρκη: New American Library.
- Dublin, Thomas, 1994. *Transforming Women's Work: New England Lives in the Industrial Revolution*. Ίθακα, Νέα Υόρκη: Cornell University Press.
- DuBois, Ellen, Mari Jo Buhle, Temma Kaplan, Gerda Lerner, Carroll Smith-Rosenberg, 1980. "Politics and Culture in Women's History: A Symposium". *Feminist Studies*, 6,1:24-64.

- Duchen, Claire και Irene Bandhauer-Schoffman (επιμ.), 2000. *When the War Was Over: Women, War and Peace in Europe, 1940-1956*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Leicester University Press.
- Duden, Barbana, 2001. "A Historian's 'Biology': On the Traces of the Body in a Technogenic World". *Historein: A Review of the Past and Other Stories*, 3: 89-102.
- Duden, Barbana, 2003. *Anatomie der Guten Hoffnung*. Στουτγκάρδη: Klett-Cotta.
- Duden, Barbara, 1993. *Disembodying Women. Perspectives on Pregnancy and the Unborn*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Duden, Barbara. 1991. *The Woman Beneath the Skin. A Doctor's Patients in Eighteenth-Century Germany*. μτφρ. Thomas Dunlap. Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.
- Fairchilds, Cissie, 1984. *Domestic Enemies: Servants and Their Masters in Old Regime France*. Νέα Υόρκη, The John Hopkins University Press.
- Farge, Arlette, 1979. *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle*. Παρίσι
- Farge, Arlette, 1986. *La vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle*. Παρίσι. [English edition, 1993. *Fragile Lives: Violence, Power and Solidarity in Eighteenth-Century Paris*, Μασαχουσέτη, Harvard University Press (μτφρ. Carol Shelton)].
- Farge, Arlette, Christiane Klapisch-Zuber (επιμ.), 1984. *Madame ou Mademoiselle? Itinéraires de la solitude féminine, XVIIIe-XXe siècle*. Παρίσι.
- Faue, Elizabeth, 1991. *Community of Suffering and Struggle: Women, Men, and the Labor Movement in Minneapolis, 1915-1945*. Τσάπελ Χιλ: University of North Carolina Press.
- Feher, Michael, Ramona Nadoff και Nadia Tazi (επιμ.), 1989-91. *Fragments for a History of the Human Body*. 3 τόμοι. Νέα Υόρκη: Zone Books.
- Fernandez, Leela, 1997. *Producing Workers: The Politics of Gender and Class in the Calcutta Jute Mills*. Φιλαδέλφια, PA: University of Pennsylvania Press.
- Field, John H., 1982. *Toward a Programme of Imperial Life: The British Empire at the Turn of the Century*. Νιου Χέιβεν: Greenwood Press.
- Fletcher, Anthony, 1995. *Gender, Sex and Subordination in England, 1500-1800*. Yale University Press.
- Foucault, Michel. *Histoire de la sexualité*. vol. 1 La volonté de savoir, 1978. vol. 2 L'usage de plaisirs, 1984. vol. 3 Le souci de soi, 1984. Παρίσι: Gallimard [ελληνική έκδοση, α. 1982, β. 1989, γ. 1993. *Ιστορία της σεξουαλικότητας*. 3 τόμοι. τομ. 1 Η δίψα της γνώσης (μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη) 1982. τομ. 2 Η χρήση των απολαύσεων, (μτφρ. Γιώργος Κωνσταντινίδης) 1989. τομ. 3 μτφρ. Γιάννης Κρητικός, 1993. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα].

- Frader, Laura L., 1995. "Dissent Over Discourse: Labor History, Gender, and the Linguistic Turn". *History and Theory*, 34,3:213-30.
- Gabriele Griffin, 2002. "Gender Studies in Europe: Current Directions". Passerini, Luisa, Dawn Lyon και Liana Borghi (επιμ.). *Gender Studies in Europe*. Φλωρεντία: Robert Schuman Center for Advanced Studies. 17-30.
- Gluck, Berger S. και Patai, D. (επιμ.), 1991. *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Godelier, Maurice, 1980. "Work and its Representation". *History Workshop Journal*, 10.
- Gordon, Linda, 1988. *Heroes of Their Own Lives: The Politics and History of Family Violence, Boston 1880-1960*. Νέα Υόρκη: Viking.
- Grazia, Victoria de και Ellen Furlough (επιμ.), 1994. *The Sex of Things, Gender and Consumption in Historical Perspective*. Καλιφόρνια: University of California Press.
- Grimshaw, Patricia, Marilyn Lake, Ann McGrath και Marian Quartly, 1994. *Creating A Nation: 1788-1900*. Μελβούρνη: McPhee/Gribble.
- Grossman, Atina, 1995. *Reforming Sex: The German Movement of Birth Control and Abortion Reform 1920-1950*. Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Hadley, D. (επιμ.), 1999. *Masculinity in Medieval Europe*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη.
- Hall, Catherine και Jane Rendall, 2000. *Defining the Victorian Nation*. Blackwell.
- Hall, Catherine, 1992. *White, Male and Middle Class: Explorations in feminism and History*. Οξφόρδη.
- Hall, Catherine, 1996. "Histories, Empires and the Post-Colonial Moment". Στο Iain Chambers και Lidia Curti. *The Post-Colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*. Λονδίνο: Routledge.
- Haraway, Donna, 1991. "'Gender' for a Marxist Dictionary: The Sexual Politics of a Word". Στο *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. Λονδίνο: Free Association Books.
- Hareven, Tamara, 1982. *Family Time and Industrial Time: The Relationship between Family and Work in a New England Community*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Hareven, Tamara, 1991. "The History of the Family and the Complexity of Social Change". *American Historical Review*, 96, 1: 95-124.
- Hartmann, Heidi, 1976. "Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex", στο Martha Blaxall και Barbara Reagen (επιμ.), *Women and the Workplace: The Implications of Occupational Segregation*. Σικάγο: University of Chicago Press. .137-69.
- Heron, Liz (επιμ.), 1985. *Girls Growing Up in the 1950s*. Λονδίνο: Virago.

- Hewitt, Nancy A., 1985. "Beyond the Search for Sisterhood: American Women's History in the 1980s". *Social History*, 10,3:299-321.
- Hewitt, Nancy, 2002. *A Companion to American Women's History*. Blackwell.
- Hill, Bridget, 1993. "Women's History: A Study in Change, Continuity or Standing Still?». *Women's History Review*, 2 .
- Hine, Darlene Clark, 1989. "Rape and the Inner Lives of Black Women in the Middle West: Preliminary Thoughts on the Culture of Dissembance". *Signs*, 14:912-920.
- Hine, Darlene Clark, 1989. *Black Women in White: Racial Conflict and Co-operation in the Nursing Profession, 1890-1950*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- Hirata, H., F. Laborie, H. Le Doaré, D. Sénotier (επιμ.), 2000. *Dictionnaire critique du féminisme*. Παρίσι: Presse universitaires de France "Politique d'aujourd'hui".
- Hitchcock, T. και Cohen, M. (επιμ.) 1999. *English Masculinities 1660-1800*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη.
- Honig, Emily, 1986. *Sisters and Stranger: Women in the Shangai Cotton Mills, 1919-1949*. Στάνφορντ, Καλιφόρνια: Stanford University Press.
- Hufton, Olwen, 1983. "Women in History: Early Modern Europe". *Past and Present*.
- Hufton, Olwen, 1993. "Women, Work and Family". Στο Natalie Zemon Davis και Arlette Farge (επιμ.), *A History of Women*. vol. 3, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Hufton, Olwen, 1995. *The Prospect Before Her: A History of Women in Western Europe, 1500-1800*. Harper Collins [ελληνική μτφρ. 2003. *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*. Αθήνα: Νεφέλη].
- Hull, Isabel, 1995. *Sexuality, State and Civil Society in Germany, 1700-1815*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Hunt, Lynn, 1992. *The Family Romance and the French Revolution*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Hunt, Margaret, 1996. *The Middling Sort: Commerce, Gender and Family in England, 1680-1780*.
- Jackson, M, 1996. *New-born Child Murder: Women, Illegitimacy and the Courts in Eighteenth-century England*. Μάντσεστερ.
- Johnson, Angela (επιμ.), 1985. *Unequal Opportunities: Women's Employment in England, 1800-1918*. Οξφόρδη
- Jordanova, Ludmilla, 1989. *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*. Χερτφορντσάιρ: Harvester Wheatsheaf.

- Jordanova, Ludmilla, 1993. "Gender and the Historiography of Science". *British Journal of the History of Science*, 26:469-83.
- Jordanova, Ludmilla, 2003. "Gender". Στο Peter Burke (επιμ.), *History and Historians in the Twentieth Century*. Oxford University Press. 120-140.
- Kasdagli, Aglaia, 1999. *Land and Marriage, Settlements in the Aegean: A Case Study of Seventeenth-Century Naxos*. Βενετία: Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies and Vikelea Municipal Library of Iraklion.
- Kelly-Gadol, Joan, 1986. "Did Women Have a Renaissance?" Στο *Women, History and Theory: The Essays of Joan Kelly*. Σικάγο: University of Chicago Press. 19-50
- Kerber, Linda, 1988. "Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History". *Journal of American History*, 75:9-39.
- Kerber, Linda, 1998. *No Constitutional Right to be Ladies: Women and the Obligations of Citizenship*. Νέα Υόρκη: Hill and Wang.
- Kessler-Harris, Alice, 1982. *Out to Work: A History of Wage-Earning Women in the United States*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Kessler-Harris, Alice, 1990. *A Woman's Wage: Historical Meanings and Social Consequences*. Λέξινγκτον: University Press of Kentucky.
- Kessler-Harris, Alice, 2001. "What is Gender History Now?" στο David Cannadine (επιμ.), *What Is History Now?* Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan. 95-112.
- Kessler-Harris, Alice, 2001. *In Pursuit of Equity: Women, Men and the Quest for Economic Citizenship in Twentieth Century America*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Kimmel, M.S. (επιμ.), 1987. *Changing Men: New Directions in Research on Men and Masculinity*. Μπέβερλυ Χίλλς: Sage.
- Koonz, Claudia, 1987. *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics*. Jonathan Cape.
- Koonz, Claudia, και Renate Bridenthal (επιμ.), 1977. *Becoming Visible: Women in European History*. Βοστώνη: Houghton Mifflin.
- Lake, Marilyn, 1998. "Feminism and the Gendered Politics of Antiracism, Australia 1927-1957: From Maternal Protectionism to Leftist Assimilation". *Australian Historical Studies*, 29:91-108.
- Landes, Joan, 1988. *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Laqueur, Thomas και Catherine Gallagher (επιμ.), 1986. "The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the 19th Century". *Representations*,

- Laqueur, Thomas, 1990. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Κέιμπριτζ: Harvard University Press. [υπό έκδοση στα ελληνικά, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, εκδ. Στάχυ.]
- Le Dœuff, Michèle, 1998. *Le Sexe du savoir*. Παρίσι: Aubier.
- Lerner, Gerda, 1986. *The Creation of Patriarchy*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Lewis, Jane (επιμ.), 1986. *Labour and Love: Women's Experience of Home and Family, 1820-1940*. Οξφόρδη: Basil Blackwell.
- Lewis, Jane, 1980. *The Politics of Motherhood: Child and Maternal Welfare in England, 1900-1939*. Λονδίνο: Croom Helm.
- Lorde, Audre, 1984. *Sister Outsider: Essays and Speeches*. Καλιφόρνια: Crossing Press.
- Löwy, Ilana, 1999. "Gender and Science". *Gender and History*, 11,3:514-27.
- Lundqvist, Åsa, 1999. "Conceptualising Gender in a Swedish Context". *Gender and History*, 11,3:583-596.
- Mangan, J.A., 1981. *Athleticism in the Victorian and Edwardian Public Schools*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Mangan, J.A., και Walvin, James (επιμ.), 1987. *Manliness and Morality: Middle Class Masculinity in Britain and America, 1800-1940*. Νέα Υόρκη: St. Martin's Press.
- Marcus, Steven, 1974. *The Other Victorians: A Study of Sexuality and Pornography in Mid-Nineteenth Century England*. Νέα Υόρκη: Meridian.
- Martin, Emily, 1987. *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. Βοστώνη: Beacon Press.
- Matthews, Jill Julius, 1996. "Doing Theory: Australian Feminist/Women's History in the 1990s". *Australian Historical Studies*, 27.
- McClelland, Keith, 1989. "Some Thoughts on Masculinity and the 'Representative Artisan' in Britain, 1850-1880". *Gender and History*, 1:164-77.
- McClintock, Ann, 1995. *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, Λονδίνο: Routledge.
- McClintock, Ann, 1997. *Gender Nations and Post Colonial Perspectives*. Μιννεάπολις: University of Minnesota Press.
- Meade, Teresa, Merry Wiesner-Hanks, 2003. *A Companion to Gender History*. Blackwell.
- Moran, L, 1996. *The Homosexual(ity) of Law*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη.
- Moscucci, Ornella, 1990. *The Science of Women: Gynecology and Gender in England, 1800-1929*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Mosse, George L. , 1984. *Sessualità e nazionalismo. Mentalità borghese e rispettabilità*. Ρώμη, Μπάρι: Laterza.

- Mosse, George L. , 1990. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Mosse, George L. , 1997. *L' Image de l' Homme: L' invention de la virilité moderne*. μτφρ. Michèle Hechter. Παρίσι: Abbeville.
- Mouffe, Chantal, 1992. “Feminism, Citizenship, and Radical Democratic Politics”. Στο Butler, Judith και Joan Scott (επιμ.). *Feminists Theorize the Political*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Nandy, A., 1983. *The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self Under Colonialism*. Νέο Δελχί: Oxford University Press.
- Nelson, Claudia, 1991. *Boys Will Be Girls: The Feminine Ethic and British Children's Fiction 1857-1917*. Νιου Μπρούσγουικ.
- Newsom, David, 1961. *Godliness and Good Learning: Four Studies on a Victorian Ideal*. Λονδίνο: John Murray.
- Norwood, Stephen, 1990. *Labor's Flaming Youth: Telephone Operators and Worker Militancy, 1878-1923*. Ουρμπάνα: University of Illinois Press.
- Ogilvie, Sheila C., 1990. "Women and Proto-industrialization in a Corporate Society: Wurtenberg Woollen Weaving, 1590-1760". Στο P. Hudson και W.R. Lee (επιμ.). *Women's Work and the Family Economy in Historical Perspective*. Μάντσεστερ:
- O'Hanlon, Rosalind. *Masculinity Between Empires: Gender and Power in North India, c. 1750-1850*.
- O'Hanlon, Rosalind, 1997. "Issues of Masculinity in North Indian History: The Bangash Nawabs of Furrukhabad". *Indian Journal of Gender Studies*, 4:1-19.
- Oudshoorn, Nelly, 1990. “Endocrinologists and the Conceptualization of Sex, 1920-1940”. *Journal of the History of Biology*, 23:163-86.
- Oudshoorn, Nelly, 1994. *Beyond the Natural Body, Archeology of Sex Hormones*. Λονδίνο: Routledge.
- Outram, Dorinda, 1989. *The Body and the French Revolution: Sex, Class and Political Culture*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press.
- Palazzi, M., και Scattigno, Anna (επιμ.), 1991. *Discutendo di storia*. Τουρίνο.
- Palmer, Phyllis, 1989. *Domesticity and Dirt: Housewives and Domestic Servants in the United States, 1920-1945*. Φιλαδέλφια: Temple University Press.
- Passerini, Luisa και Polimeris Voglis (επιμ.), 1999. *Gender in the Production of History*. Φλωρεντία: EUI WP.
- Passerini, Luisa, 1979. “Work Ideology and Consensus Under Italian Fascism”. *History Workshop Journal*, 8.

- Passerini, Luisa, 1987. *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of The Turin Working Class* (trans. Robert Lumley, Jude Bloomfield). Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Passerini, Luisa, 1990. "Memoria, autobiografia, oralità: il problema della presentazione delle interviste dal punto di vista storiografico", *Rassegna Italiana di Sociologia*, 3.
- Passerini, Luisa, 1992. "A Memory for Women's History: Problems of Method and Interpretation. *Social Science History*.16, 4: 669-692.
- Pateman, Carole, 1988. *The Sexual Contract*. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Pateman, Carole, 1989. *The Disorder of Women*. Κέιμπριτζ: Polity Press.
- Pedersen, Susan, 1993. *Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State: Britain and France, 1914-1945*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Perrot, Michelle (επιμ.), 1992. *Writing Women's History*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Perrot, Michelle και George Duby (επιμ.), 1991-2. *Histoire des femmes* (5 τόμοι). Παρίσι: Plon.
- Perrot, Michelle, 1987. "Quinze ans d'histoire des femmes". *Sources: Travaux historiques*, 12.
- Perrot, Michelle, 1998. *Les femmes ou les silences de l'histoire*. Παρίσι: Flammarion.
- Pomata, Gianna, 1990. "Storia particolare e storia universale: in margine ad alcuni manuali di storia delle donne", *Quaderni storici*, 74.
- Pomata, Gianna, 1992. "Uomini mestruali. Somiglianza e differenza fra i sessi in Europa in età moderna". *Quaderni storici*, 79: 51-103.
- Pomata, Gianna, 1994. *La promessa di Guarigione. Malati e curatori in antico regime: Bologna XVI-XVIII secolo*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Poovey, Mary, 1988. *Uneven Developments: The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Prochaska, F.K., 1980. *Women and Philanthropy in Nineteenth-Century England*. Οξφόρδη
- Rendall, Jane, 1985. *The Origins of Modern Feminism: Women in Britain, France and the United States*. Λονδίνο: Macmillan.
- Rendall, Jane, 1990. "Women's History Beyond the Cage". *History*, LXXV:63-72.
- Rich, Andrienne, 1976. *Of Woman Born*. Λονδίνο: Virago. (Ελληνική έκδοση: Γέννημα γυναίκας: Η μητρότητα σαν εμπειρία και θεσμός. Αθήνα: Νέα Σύνορα).
- Rich, Andrienne, 1987. *Blood, Bread and Poetry*. Νέα Υόρκη: W.W.Norton & Co.Ltd.
- Riley, Denise, 1988. *Am I That Name? Feminism and the Category of "Women" in History*. Λονδίνο: Macmillan.
- Riot-Sarcey, Michèle, *Le Réel de l'utopie*.

- Riot-Sarcey, Michèle, 1998. "Women's History in France". *Gender and History*, 9:15-35.
- Riot-Sarcey, Michèle, 1999. "The Difficulties of Gender in France : Reflections on a Concept". *Gender and History*, 11,3:489-98.
- Roberts, Elizabeth, 1995. *An Oral History of Working-Class Women, 1890-1940: Family, Sexuality and Social Relations in Past Times*. Blackwell.
- Roberts, Elizabeth, 2002. *Women and Families: An Oral History, 1940-1970: Family, Sexuality and Social Relations in Past Times*. Blackwell.
- Roper, Michael, και Tosh, John (επιμ.), 1991. *Manful Assertions: Masculinities in Britain since 1800*. Λονδίνο: Routledge.
- Rosario, Vernon A.(επιμ.), 1997. *Science and Homosexualities*. Λονδίνο: Routledge.
- Rose, Sonya, 1993. *Limited Livelihood: Gender and Class in Nineteenth-Century England*. University of California Press.
- Rosenthal, Michael, 1986. *The Character Factory: Baden Powell and the Origins of the Boy Scout Movement*. Λονδίνο: Collins.
- Ross, Ellen, 1982. "'Fierce Questions and Taunts': Married Life in Working-Class London, 1870-1914". *Feminist Studies*, 8, 3: 575-93.
- Ross, Ellen, 1985. "Survival Networks: Women's Neighborhood Sharing in London before World War One". *History Workshop Journal*, 15: 4-27.
- Ross, Ellen, 1993. *Love and Toil: Motherhood in Outcast London, 1870-1918*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Rowbotham, Sheila, 1972. *Women, Resistance and Revolution*. Λονδίνο: Allen Lane.
- Russett, Cynthia Eagle, 1989. *Sexual Science: The Victorian Construction of Womanhood*. Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.
- Sarkar Sumit, 1992. "'Kaliyuga', 'Chakri' and 'Bhakti': Ramkrishna and His Times". *Economic and Political Weekly*, 18 July:1543-66.
- Sarkar Sumit, 1997. *Writing Social History*. Νέο Δελχί: Oxford University Press.
- Sarkar, Tanika, 1992. "The Hindu Wife and the Hindu Nation: Domesticity and Nationalism in Nineteenth Century Bengal". *Studies in History*, 8:213-35.
- Scarry, Elaine, 1987. *The Body In Pain: The Making and Unmaking of the World*. Oxford Press.
- Schiebinger, Londa, 1989. *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*. Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.
- Schiebinger, Londa, 1999. *Has Feminism Changed Science?* Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.

- Schulte, Regina, "Infanticide in rural Bavaria in the nineteenth century". Στο Hans Medick και David Warren Sabean (επιμ.), 1984. *Interest and Emotion: Essays on the Study of Family and Kinship*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Schulte, Regina, 1994. *The Village in Court: Arson, Infanticide and Poaching in the Court Reports of Upper Bavaria, 1848-1910*. Οξφόρδη.
- Schulte, Regina, 2000. "The Queen - A Middle-Class Tragedy: The Writing of History and the Creation of Myths in Nineteenth-Century France and Germany". *Gender and History*, 14, 2:266-293.
- Schulte, Regina, 2002. *Der Körper der Königin. Geschlecht und Herrschaft in der höfischen Welt seit 1500*. Campus.
- Scott, Joan, 1986. "Gender: A Useful Category of Historical Analysis". *American Historical Review*, 91: 1053-75.
- Scott, Joan, 1986. "Statistical Representations of Work: The Politics of the Chamber of Commerce's *Statistique de l'Industrie à Paris, 1847-48*". Στο Steven Lawrence Kaplan, Cynthia J. Koepp (επιμ.). *Women in France*. Ιθάκα: Cornell University Press: 335-363.
- Scott, Joan, 1987. "L'ouvrière! Mot impie, sordide...". Women Workers in the Discourse of French Political Economy, 1840-1860". Στο Patric Joice (επιμ.). *The Historical Meaning of Work*. Κέιμπριτζ.
- Scott, Joan, 1988. "Deconstructing Equality-Versus-Difference: or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism". *Feminist Studies*, 14, 1: 33-50.
- Scott, Joan, 1988. *Gender and the Politics of History*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Scott, Joan, 1991. "The Evidence of Experience". *Critical Inquiry*, 17: 773-797.
- Scott, Joan, 1996a. "Introduction". Στο Joan Scott (επιμ.), *Feminism and History*. Οξφόρδη.
- Scott, Joan, 1996b. *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man*. Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.
- Segoopta, Chandak, 1998. "Glandular Politics: Experimental Biology, Clinical Medicine and Homosexual Emancipation in the Fin de Siècle Central Europe". *Isis*, 89:445-73.
- Sewell, William H., 1990. "Review Essay: Gender and the Politics of History". *History and Theory*, 29, 1: 71-82.
- Shevelov, Katherine, 1989. *Women and Print Culture: The Construction of Femininity in the Early Periodical*.
- Shoemaker, Robert, και Vincent, Mary (επιμ.), 1998. *Gender and History in Western Europe*. Λονδίνο: Arnold.

- Showalter, Elaine, 1990. *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*. Λονδίνο: Virago.
- Sinha, Mrinalini, 1995. *Colonial Masculinity: The "Manly Englishman" and the "Effeminate Bengali" in the Late Nineteenth Century*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.
- Sinha, Mrinalini, 1999. "Giving Masculinity a History: Some Contributions from the Historiography of Colonial India". *Gender and History*: 11,3.
- Smith, Bonnie, 1995. "Gender and the Practices of Scientific History: The Seminar and Archival Research in the Nineteenth century", *The American Historical Review*, 100:1150.
- Smith, Bonnie, 1998. *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*. Κέμπριτζ Μασαχουσέτη και Λονδίνο:
- Smith-Rosenberg, Carroll, 1983. "The Female World of Love and Ritual: Relations Between Women in Nineteenth-Century America", στο Elisabeth Abel Emily K. Abel (επιμ.), *Signs Reader. Women, Gender and Scholarship*. Σικάγο: University of Chicago Press (πρώτη δημοσίευση 1975. *Signs*,1.)
- Smith-Rosenberg, Carroll, 1986. *Disorderly Conduct: Visions of Gender in Victorian America*. Oxford University Press.
- Snitow, Ann, Christine Stansell και Sharon Thompson (επιμ), 1983. *Powers of Desire*. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.
- Spivak, Gayatri Ghakravorty, 1987. "Explanation and Culture: Marginalia". Στο *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Stallybrass, Peter, και White, Allon, 1986. *The Politics and Poetics of Transgression*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Steedman, Carolyn, 1982. *The Tidy House: Little Girls Writing*, Λονδίνο: Virago.
- Steedman, Carolyn, 1994a. "The Price of Experience: Women and the Making of the English Working Class". *Radical History Review*, 59:108-119.
- Steedman, Carolyn, 1994b. "Bimbos from hell". *Social History*. 19,1: 59-67.
- Steedman, Carolyn, 1995. *Strange Dislocations: Childhood and the Idea of Human Interiority, 1780-1930*. Λονδίνο: Virago.
- Steedman, Carolyn, 1997. "A Weekend with Elektra". *Literature and History*, 6, 1:17-42.
- Steedman, Carolyn, 1986. *Landscape for a Good Woman: A Story of Two Lives*, Λονδίνο, Virago.
- Stoler, Ann Laura, 1995. *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*. Ντάρχαμ: Duke University Press.

- Stoler, Ann Laura, 1996. "Carnal Knowledge and Imperial Power: Gender, Race, and Morality in Colonial Asia" στο Joan Scott (επιμ.), *Feminism and History*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Taylor, Barbara, 1992. "Mary Wollstonecraft and the Wild Wish of Early Feminism". *History Workshop Journal*, 33:197-219.
- Taylor, Barbara, 1995. "Religion, Radicalism and Fantasy". *History Workshop Journal*, 39:102-112.
- Taylor, Barbara, 2002. *Mary Wollstonecraft and the Feminist Imagination*. Λονδίνο: Thébaut, Françoise, 1998. *Ecrire l'histoire des femmes*. ENS Editions.
- Thompson, Victoria, 1998. "Sexuality: Another Useful Category of Analysis in European History". *Journal of Women's History*, 9:211-19.
- Tickner, Lisa. *Spectacle of Women: Imagery of the Suffrage Campaign, 1907-1914*. Σικάγο: Chicago University Press.
- Tilley, Luise A., και Scott, Joan W., 1978. *Women, Work and the Family*. Rinehart and Winston: Holt.
- Tosh, John, 1994. "What Should Historians Do with Masculinity?", Reflections on Nineteenth Century Britain". *History Workshop Journal*, 38:179-202.
- Tsurumi, Patricia E., 1990. *Factory Girls: Women in the Tread Mills of Meiji Japan*. Πρίνστον, Νιου Τζέρσι: Princeton University Press.
- Usborne, Cornelia, 1992. *The Politics of the Body in Weimar Germany: Reproductive Rights and Duties*. Ανν Άρμπορ: University of Michigan Press.
- Vance, Norman, 1985. *The Sinews of the Spirit: The Ideal of Christian Manliness in Victorian Literature and Religious Thought*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Vickery, Amanda, 1993. "Golden Age to Separate Spheres. A Review of the Categories and Chronology of English Women's History". *The Historical Journal*, 36,2:380-414.
- Vickery, Amanda, 1998. *The Gentleman's Daughter: Women's Lives in Georgian England*. Μπέρκλεϊ: Yale University Press.
- Walby, Sylvia, 1990. *Theorizing Patriarchy*. Μινεάπολις: University of Minnesota Press.
- Walker, Garthine, 1998. "Rereading Rape and Sexual Violence in Early Modern England". *Gender and History*, 10,1:1-25.
- Walkowitz, Judith, 1980. *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Walkowitz, Judith, 1992. *City of Dreadful Delight: Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*. Λονδίνο: Virago.

- Weeks, Jeffrey, 1989. *Sex, Politics and Society* (β' έκδοση). Λονδίνο:
- Weeks, Jeffrey, 1991. *Against Nature: Essays on History, Sexuality and Identity*. Rivers Oram.
- Weeks, Jeffrey, 1996. "Telling Stories about Men". *The Sociological Review*, 44:746-57.
- Weeks, Jeffrey, 1999. *Making Sexual History*. Blackwell.
- White, Deborah, 1983. "Female slaves: sex roles and status in the antebellum plantation South". *Journal of Family History* (Fall):248-61.
- Widerberg, Karin, 1998. "Translating gender". *Nora*, 6:2.
- Wiesner, Merry Hanks, 2001. *Gender in History*. Blackwell.
- Wikander, Ulla, Alice Kessler-Harris και Jane Lewis, 1995. *Protecting Women: Labor Legislation in Europe, Australia and the United States*. Ουρμπάνα, Ιλλινόις: University of Illinois Press.
- Willis, Paul, 1993. *Learning to Labour: How Working-Class Kids Get Working-Class Jobs* (1^η έκδοση 1977). Λονδίνο: Arena.
- Zemon Davis, Natalie, 1975. "'Women's History' in Transition: The European Case". *Feminist Studies*. 3:90.
- Zemon Davis, Natalie, 1995. *Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives*. Harvard University Press.
- Taylor, Barbara, 1983. *Eve and the New Jerusalem: Socialism and Feminism in the Nineteenth Century*. Νέα Υόρκη: Pantheon.